

KUML
2003

KUML 2003

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Middelalderlige kirkelader i Danmark

Af MIKAEL MANØE BJERREGAARD

Markant i det danske landskab ligger de middelalderlige kirker, som helt fra middelalderarkæologiens begyndelse har været genstand for stor forskningsmæssig interesse. Mere upåagtet både i landskabet og i forskningen er en gruppe små bygninger i tilknytning til kirkerne – nemlig kirkeladerne. Denne artikel behandler disse bygningers udformning, datering og funktion.

En kirkelade betegner en bygning, i hvilken man gennem middelalderen og i nogen grad også i nyere tid opbevarede tiendekornet ved sognekirkerne. Sammensætningen af ordene *kirke* og *lade* illustrerer den position mellem kirkeligt og verdsligt byggeri, som kirkeladerne indtager. De er opført af og i nær tilknytning til middelalderens magtfulde kirke, men til et såre pragmatisk landbrugsmæssigt og økonomisk formål.

I 1912 skrev den daværende direktør for Nationalmuseets 2. afdeling, M. Mackeprang, en artikel om middelalderlige kirkelader i Danmark til tidsskriftet »Architekten«. I artiklen gør han rede for, hvad historiske kilder kan fortælle om kirkeladernes brug, og han giver en foreløbig fortegnelse over, hvad der er bevaret af disse bygninger. Denne artikel er den hidtil eneste samlede redegørelse om middelalderlige kirkelader. Det følgende er et forsøg på at opsummere hvilken viden, der er opnået på området i de seneste 90 år, og geografisk vil emnet som i Mackeprangs artikel blive begrænset til det nuværende Danmark.

Kilderne

Den vigtigste kilde til forståelse af kirkeladernes udformning, datering og bygningshistorie er selve de stående bygninger. Det har imidlertid ikke været muligt at lave bygningsarkæologiske undersøgelser eller at besøgtige de bevarede kirkelader i forbindelse med denne redegørelse, som derfor hovedsageligt baserer sig på litteraturen.

Det er som nævnt begrænset, hvad der tidligere er blevet publiceret om kirkelader, og informationer må derfor søges vidt forskellige steder. »Danmarks Kirker« er hovedkilden til information om både forsvundne og

bevarede kirkelader på Sjælland (inkl. Samsø), i Maribo, Bornholm og Thisted amter samt i Sønderjylland. Man kan dog ikke være sikker på, at alle kirkelader, som nævnes i skriftlige kilder, er registreret i specielt de ældste bind af »Danmarks Kirker«. Således kan der efter en gennemgang af »Kancelliets Brevbøger« føjes tre lader til listen over forsvundne kirkelader på Sjælland.¹

Af primære skriftlige kilder eksisterer der kun få fra før reformationen, mens en del daterer sig til 1500-tallets anden halvdel. Derfor vil en vis tilbageskrivning af efterreformatoriske oplysninger blive gjort for at nå til sandsynlige bud på de senmiddelalderlige forhold. De anvendte kilder er hovedsageligt kirkelove og kongebreve fra den tidligste protestantiske tid, i hvilke kirkeladernes eksistens og anvendelse omtales i forbindelse med kirkelige- og tiendemæssige forhold.²

Som primær kilde bør desuden specielt fremhæves »Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604«. Bogen indeholder bispens private notater fra de visitationsrejser, han foretog til alle de fynske kirker i årene efter, at han i 1587 blev superintendent over Fyns stift. Den grundige biskops bemærkninger om alt fra kirkernes tilstand til præsternes sangstemmer er blevet benyttet til mange lokalhistoriske formål. Om kirkeladerne er Jacob Madsen desværre meget ordknap – ofte nævnes blot deres eksistens, og om de er i god stand. Materialet er imidlertid så pålideligt og gennemført, at det kan benyttes til at udtale sig om de fynske kirkeladers situation ca. 50 år efter reformationen.

For at skaffe et større materiale er også indhentet billeder og beretninger fra Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv. Oplysninger herfra førte til Odense Bys Museer, der i deres arkiv har flere udgravningsrapporter fra arkæologiske undersøgelser af både bevarede og forsvundne kirkelader.

Registrant over bevarede kirkelader

Det er væsentligt at begynde en behandling af de middelalderlige kirkelader med at gøre rede for, hvad der er bevaret af disse bygninger til vore dage. Dette kan lyde helt oplagt og simpelt, men det kan faktisk være ret vanskeligt at angive et præcist antal, idet der ikke tidligere er gjort tilbunds-gående forsøg på at lave en fuldstændig liste over stående kirkelader. I sin artikel fra 1912 opstiller Mackeprang en liste over de kirkelader, som han havde kendskab til bl.a. gennem museets arkivmateriale. Denne liste indeholder 29 lader, hvoraf nogle dog var ruiner. Mackeprang tilføjer, at listen ikke er fuldstændig, og at antallet af bevarede kirkelader må ligge over 30. Både i »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder« og i Kjær og Grønder-Hansens bog »Kirkerne i Danmark« angives antallet til ca. 40, og

det endelige svar skal nok søges et sted mellem disse bud – tættest på Mackeprangs.³

I det følgende skal der fremlægges en så vidt mulig fuldstændig fortegnelse over materialet med udgangspunkt i Mackeprangs liste, som må revideres og udvides. Det er i dag blevet meget lettere at udtale sig med sikkerhed om antallet af kirkelader i de områder, som er dækket af værket »Danmarks Kirker«, idet man må formode, at alle stående kirkelader ved de behandlede kirker er medtaget heri. Der er imidlertid større usikkerhed forbundet med Fyn og store dele af Jylland, som endnu ikke er behandlet af redaktionen for »Danmarks Kirker«. Her ligger en spredt og mindre konsekvent litteratur til grund for optællingen af kirkelader – først og fremmest »De danske kirker«, som bygger på oplysninger fra »Trap Danmark«. Det skal også tilføjes, at der i det følgende med »bevarede kirkelader« forstås stående bygninger, i hvilke der indgår oprindelige dele fra tidligere kirkelader. Flere af kirkeladerne er nemlig i tidens løb blevet ombygget ganske kraftigt i forbindelse med, at de har fået nye funktioner. Derimod har jeg valgt at udskille de kirkelader, af hvilke mure eller fundamenter er bevaret f.eks. i en kirkegårdsmur, men uden at indgå i en stående bygning. Disse betragtes som forsvundne kirkelader og vil blive behandlet senere.

De fleste kirkelader fra Mackeprangs fortegnelse findes stadig, men fem af dem må betragtes som tabte. Det drejer sig om laderne i Tømmerup, Onsbjerg, Mogenstrup, Gamtofte og Haverslev. Laden i Tømmerup var så ødelagt, at den i 1927 blev erklæret uden interesse for Nationalmuseet. De sidste rester af bygningen forsvandt i 1940 i forbindelse med anlæggelsen af en parkeringsplads. Af kirkeladen ved Onsbjerg kirke er kun bevaret nordsiden og en stump af vestgavlen, som indgår i kirkegårdsmuren. Dette var også tilfældet på Mackeprangs tid, idet rester af laden omtales allerede 1813.⁴ Kirkeladen i Mogenstrup brændte i 1911 og betegnes også året efter som en ruin i Mackeprangs artikel. Mackeprang foreslog efter en besigtigelse af brandtomten, at de stående mure kunne anvendes til et ligkapel, men endnu i 1916, hvor C.M. Smidt beskrev Mogenstrup kirke, henlå laden som ruin, og resterne af den er siden fjernet.⁵ Kirkeladen ved Gamtofte kirke blev nedrevet 1929,⁶ og den i 1912 delvist bevarede lade ved Haverslev kirke i Øster Hanherred blev nedrevet inden 1967.⁷

Der findes imidlertid også en del kirkelader, som Mackeprang ikke havde kendskab til.⁸ Den reviderede liste over bevarede kirkelader i det nuværende danske område omfatter 17 sjællandske, 9 fynske og 5 jyske (fig. 1).⁹

Hertil kommer muligvis Heden og Hillerslev, begge Sallinge herred, Svendborg amt. Ved begge kirker står en gammel kampestensbygning, som har været hospital, men som oprindeligt kan have været en middelalderlig kirkelade. Disse bygninger er taget med i Gorm Blochs artikel om fynske

Fig. 1. Oversigtskort over bevarede kirkelader. – Tegning: Camilla Post, Claus Dam og Mikael Manøe Bjerregaard.

Map showing the preserved church barns.

kirkelader, men er ellers ikke nævnt i litteraturen. Heller ikke i Antikvarisk-Topografisk Arkiv er der indberetninger, der tyder på, at bygningerne skulle være kirkelader. Da der ikke er fundet pålideligt bevis for, at bygningerne har været kirkelader, er de derfor udeladt af denne registrant. At der har været en kirkelade i både Heden og Hillerslev fremgår imidlertid af Jacob Madsens visitatsbog.¹⁰ Men om den kampestensbygning med meter-tykke mure, som i dag betegnes Hillerslev Hospital, er den samme bygning, som Jacob Madsen i 1589 omtaler som en meget »nedfalden« kirkelade, kan ikke fastslås uden en nærmere undersøgelse. Hovedparten af de pågældende kirkelader er i dag fredede.¹¹

Kirkeladernes udformning

Den følgende beskrivelse af kirkeladernes udformning er hovedsageligt baseret på de bevarede bygninger, men oplysninger om nedrevne kirkeladers udformning vil også blive inddraget i et forsøg på at klarlægge kirkeladernes byggemateriale, tagbeklædning og størrelse i middelalderen. En nøjagtig beskrivelse af ladernes blændingsprydede gavle er også vigtig, fordi disse udsmykninger kan datere bygningerne stilistisk.

Placering

Alle bevarede kirkelader ligger tæt op ad den kirke, de hører til. I Jacob Madsens visitatsbog omtales samtlige nævnte kirkelader i forbindelse med beskrivelsen af kirkegården eller kirkegårdsmuren, og det er derfor rimeligt at antage, at laderne har ligget her. Ud fra det bevarede materiale ser det ud til at have været almindeligt, at laderne blev sammenbygget med kirkegårdsmuren, så den ene langside eller gavl i laden udgjorde et stykke af kirkegårdens indhegning. Eksempler er Hjembæk, Vigersted, Ørslev, Hølevad, Melby og Svallerup. Laden kunne imidlertid også placeres således, at kirkegårdsmuren ser ud til at løbe midt gennem bygningen på langs. Det er tilfældet med Flemløse kirkelade, om hvilken Jacob Madsen i 1589 skriver, at »meste Parten [ligger] paa Kirkegorden«.¹² Ved udgravninger i kirkeladens gulv i 1976 konstaterede man en af tegl og brokker opfyldt grøft, som løb midt ned gennem huset. Den må have været en del af det gamle kirkegårdsdige, som på dette sted blev revet ned ved kirkeladens opførelse.¹³

Nogle kirkelader har også stået frit på kirkegården. Det er stadig tilfældet med laden i Vindinge på Fyn (fig. 2), og Jacob Madsen nævner i sin visitatsbog, at det samme var tilfældet med laderne i Åsum og Bovense.¹⁴

En unik placering ser man ved kirkeladen i Voldum – den er opført som en østlig forlængelse af kirkens kor (fig. 3). Imidlertid findes blandt de

Fig. 2. Kirkeladen i Vindinge, Vindinge herred, Svendborg amt er placeret frit på kirkegården. Bemærk den trappeformede blænding. – Foto: Mikael Manøe Bjerregaard 2003.

The church barn in Vindinge, Svendborg region, Funen, is free-standing in the churchyard. Note the stepped recess.

Fig. 3. Den sene kirkelade i Voldum, Galten herred, Randers amt er bygget direkte på kirkens kor. – Foto: Mikael Manøe Bjerregaard 2001.

The relatively late church barn in Voldum, Randers region, Eastern Jutland, is built onto the chancel of the church.

forsvundne kirkelader i hvert fald yderligere ét eksempel på, at en kirkelade var bygget sammen med kirken. På et kort over Brønshøj udarbejdet i forbindelse med de svenske troppers lejr 1658-60 ser man en nordlig sidebygning på Brønshøj kirke. Denne bygning omtales mellem 1744-68 som et faldefærdigt ligkapel og en kirkelade, og den forsvandt først i 1809 efter et kirkesyn.¹⁵ Sidebygningens fundamenter er siden blevet konstateret ved udgravninger, der afslørede, at den stammede fra gotikken og har været delt i to rum svarende til beskrivelsen.¹⁶

De fritliggende kirkeladers placering i forhold til kirken er i øvrigt meget varieret – idet de kan ligge på alle sider af kirkegården – og var nok især betinget af praktiske forhold. Det samme kan være tilfældet de fire steder,

hvor Jacob Madsen bemærker, at laderne ligger i landsbyen og ikke ved kirken.¹⁷ En forklaring på dette kan være, at kirken lå langt fra landsbyen, og at man derfor har valgt at placere kirkeladen centralt i byen frem for ved kirken. Ved landsbyen Ore tilføjer bispem netop også, at kirken ligger langt fra byen.¹⁸

Materiale

De bevarede kirkelader er alle lave, grundmurede bygninger i ét stokværk. På Sjælland er laderne langt hyppigst opført i munkesten i munkeforbandt over en syld af kampesten,¹⁹ men visse variationer gør sig gældende. I kirkeladerne på Stevns er egnens karakteristiske kridtsten anvendt. Laden i Store Heddinge, hvoraf kun de nederste skifter er oprindelige, er således bygget af kridtkvadere²⁰ ligesom laden i Magleby, Stevns herred. I Karise er laden bæltmuret med vekslende skifter af teglsten og kridtsten, hvilket også er tilfældet med den bedst bevarede del, nordgavlen, af kirkeladen ved Ørslev kirke sydligere i Præstø amt (fig. 11). Ved den nærliggende Øster Egesborg kirkelade er detaljer i den velbevarede vestgavl også af kridtkvadere, mens laden i øvrigt er opført i tegl.

På Fyn er flere lader også opført af munkesten over en kampestenssyld,²¹ men her er der et større indslag af kamp i selve murværket end i de sjællandske kirkelader. Det dominerende byggemateriale fra Flemløse, Hesselager, Skårup, Tranekær, Tryggelev og Gamtofte (nu nedrevet) er kampesten, men diverse detaljer kan dog være udført i teglsten. Kirkeladen i Tranekær har et velbevaret indre, hvor kampestensmurværket er tydeligt, mens den simple lade i Tryggelev måske viser, hvordan hovedparten af de forsvundne fynske kirkelader har set ud (fig. 4).²²

Fig. 4. Kampestensladeren ved Tryggelev kirke på Langeland. – Foto: Mikael Manøe Bjerregaard 2003.

The barn at Tryggelev Church on Langeland, built of boulders.

Egentlig er det overraskende, at kirkernes lader er opført som murede bygninger. Grundmurede ladebygninger kendes nemlig ikke fra verdsligt byggeri fra Danmarks middelalder, og det skal derfor undersøges, om ikke også en del af de forsvundne kirkelader har været bygget af træ eller bindingsværk. Af de ca. 120 forsvundne kirkelader, som »Danmarks Kirker« omtaler på Sjælland, oplyses det imidlertid kun om fire, at de er opført med lervægge eller klining,²³ og i Glumsø gælder dette endda kun halvdelen af laden, og det kan derfor muligvis dreje sig om en senere tilbygning. Dette tal skal sammenlignes med de 16 bevarede grundmurede bygninger og med de 20 kirkelader, der ud fra kilderne med sikkerhed har været grundmurede (enten fordi det nævnes direkte, eller fordi andre forhold som f.eks. kamtakkede gavle peger på det). Desuden er der ifølge »Danmarks Kirker« yderligere 21 kirkelader, hvorom det nævnes, at der tages sten til brug ved kirkens reparation eller med salg for øje. De fleste af disse kirkelader har nok også været grundmurede, men det kan selvfølgelig ikke altid udelukkes, at det drejer sig om bindingsværksbygninger med murede tavler. Umiddelbart ser det ud til, at kirkeladerne på Sjælland i overvejende grad var opført af grundmur; men da langt de fleste skriftlige kilder først omtaler kirkeladerne mere end 100 år efter middelalderen, kan mange mindre holdbare lader sagtens være forsvundet inden. Ved mange kirker er der slet ikke omtalt nogen kirkelade, og når de omtales, er det som regel i forbindelse med en indtjening ved salg af materialer i forbindelse med kirkeladens nedrivning. Her er der selvfølgelig flere penge i en grundmuret bygning end i en lerklinet, hvorfor de førstnævnte kan få en mere dominerende rolle i kilderne, end de måske har haft i virkeligheden.

På Fyn omtaler Jacob Madsen kun sjældent, hvad kirkeladerne er bygget af. Kun tre kirkelader får betegnelsen »muret« eller »af kamp«.²⁴ Til gengæld nævnes det ret ofte, at en lade er »mellem Stenger« – dvs. af bindingsværk. Nogle gange præciseres det, om tavlene er murede med tegl²⁵ eller lerklinede²⁶ og andre gange ikke.²⁷ To af kirkeladerne indtager en mellemposition, idet kirkeladen i Norup er »halff met Stølper, halfft aff Grund«²⁸ og laden i Bovense er »muret mellem Stenger på Østerende, ellers met Leervege«.²⁹

De fire bevarede kirkelader i Randers amt er alle af tegl over en kampestenssyld. I Voldum er det nederste skifte af granitkvadre, og teglet er for øvrigt lagt overvejende i krydsskifte, hvilket tyder på en sen datering. Derudover er det indtil videre meget sparsomt, hvad kilderne kan oplyse om kirkeladernes byggemateriale i Jylland. De eneste oplysninger, der er fremdraget i denne sammenhæng, er to kongebreve fra henholdsvis 1573 og 1574. I det første tillader Frederik II, at alle ikke grundmurede kirkelader i Århus stift må nedbrydes og sælges til kirkernes bedste.³⁰ Året efter hedder det, at der mangler huse til kvæget ved det almindelige hospital i Randers, og da der samtidigt i Hald og Gjerlev herred og andetsteds findes

kirkelader,³¹ som kirkerne ikke har nytte af, skal to-tre af de kirkelader, som er murede mellem stolper, nedrives og genopbygges ved hospitalet.³²

Det kan konkluderes, at der udover de grundmurede kirkelader, som er repræsenteret i det bevarede materiale, har eksisteret bindingsværkslader med murede og klinede tavler. Ud fra kildematerialet kan det se ud, som om lader helt af tegl (evt. blandet med kridt) var dominerende på Sjælland. På Fyn er også kampesten anvendt, og her samt i Østjylland må der for øvrigt have været en del bindingsværkslader. Dette billede af regionale forskelle kan imidlertid være tilfældigt, og man må nøjes med at konstatere, at laderne kunne være opført af vidt forskellige materialer, og at de stående bygninger ikke nødvendigvis er repræsentative.

Dimensioner

Ved omtrent 19 kirkelader er det muligt ud fra litteraturen med nogenlunde sikkerhed at konstatere længde og bredde på den oprindelige bygning. Længden er typisk 14-16 m, mens bredden er 7-9 m. Da mange af kirkeladerne i efterreformatortid har været genstand for ombygninger, der har medført henholdsvis forlængelse (f.eks. Kirkerup) og forkortelse (f.eks. Karise) af bygningerne, kan det dog ofte være vanskeligt at udtale sig om disse forhold uden nærmere arkæologiske undersøgelser. Når Mackeprang f.eks. i 1912 omtaler kirkeladen i Melby som en lille lade på kun 7,58x6,53 m, er det den nu stående og tilsyneladende helstøbte bygning, han omtaler.³³ Kirkeladen har imidlertid været betydelig længere. Den nu nedrevne del af bygningen stod som ruin frem til 1722. Dette år blev den nuværende bygning istandsat, mens ladens oprindelige, østre langside, der dannede kirkegårdsmur, blev revet ned til lavere højde. I denne kirkegårdsmur ses endnu rester af den lisen-inddeling, som også er bevaret på den stående kirkelade (fig. 10). Det kan herved konstateres, at lade oprindeligt har været ca. 20 meter lang, hvilket placerer den som en af de længste kirkelader, man kender dimensionerne på. Eksemplet viser, at udgravninger eller bygningshistoriske undersøgelser kan give mange nye oplysninger om de stående bygninger.

Ved Mesinge kirkelade blev der i forbindelse med en restaurering i 1977 lavet bygningsarkæologiske undersøgelser, som gjorde det muligt at rekonstruere bygningshistorien. I 1589 omtaler Jacob Madsen, at lade er forlænget mod vest. Undersøgelserne viste imidlertid, at den nuværende bygnings vestlige del ikke var identisk med denne forlængelse, men skyldtes en senere udvidelse i bredden af den i 1589 omtalte vestforlængelse, som havde været smallere end den oprindelige kirkelade. Dette kunne bl.a. konstateres ud fra spor i tagværket og i vestgavlens murværk.³⁴ Bl.a. kan man se, at blændingsgavlen ikke er placeret symmetrisk, men må være orienteret ud fra en ældre gavltrekant (fig. 5). Ud fra Søn-

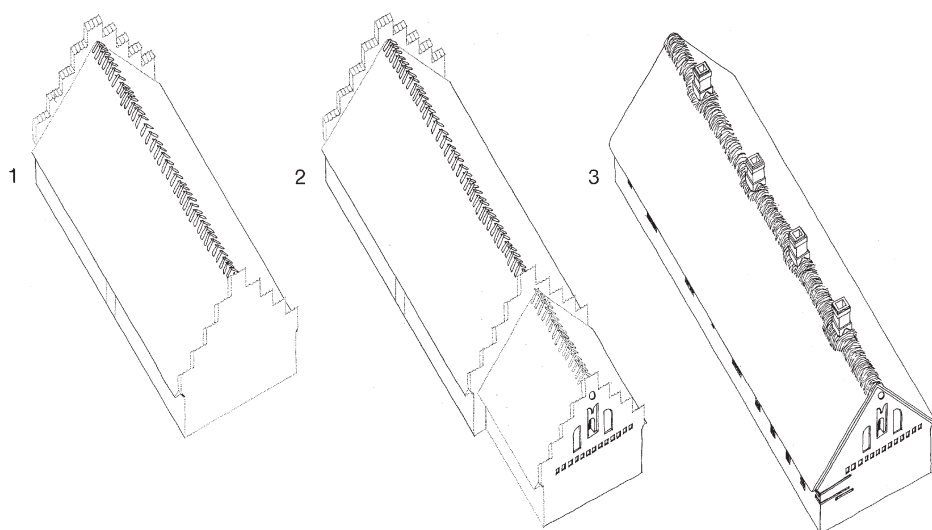

Fig. 5. Bygningshistorien for Mesinge kirkelade, Bjerge herred, Odense amt. 1: kirkeladens oprindelige volumen, 2: kirkeladen efter den i 1589 omtalte vestforlængelse, 3: kirkeladen efter ombygningen i 1822, hvor bygningen i det store og hele fik sit nuværende udseende. – Efter Søndergaard 1979, s. 135.

The construction-history of the barn at Mesinge Church, Odense region, Funen. 1: the original shape of the barn; 2: the barn after extension to the west mentioned in 1589; 3: the barn after reconstruction in 1822, when the building acquired more-or-less its present appearance.

dergaards tegning kan den oprindelige kirkelades mål således bestemmes til ca. 15,5x7 m.

De største kirkelader er – foruden den ovennævnte ved Melby kirke – laderne i Tranebjerg 21,5x9 m, Slagelse 16,7x9 m og Magleby, Stevns herred 17,4x8,3 m. I sammenligning med det øvrige materiale er det overraskende, når C.M. Smidt om kirkeladen i Kirkerup konstaterer, at dens middelalderlige mål var 7,8x5,56 m.³⁵ Da målene imidlertid er baseret på en udgravning i den senere østforlængelse, hvor fundamentet til en østgavl blev konstateret, tyder det på, at dette må være ladens oprindelige størrelse. I så fald har den været betydeligt mindre end gennemsnittet af det øvrige kendte materiale. Den nu forsvundne kirkelade i Mogenstrup beskrives i 1911 som 8,5x4,23 m målt på de tilsyneladende oprindelige vest- og syd-mure i den udbrændte bygning.³⁶ Hvis målene på de to sidste lader er rigtige, har der altså været betydelige forskelle i dimensionerne på de middelalderlige kirkelader.

Tagbeklædning

Man kan ikke med sikkerhed udtale sig om, hvilken tagbeklædning kirkeladerne oprindeligt havde, da dette kun sjældent omtales i kilderne. Den tagbeklædning, som laderne har i dag eller på de ældste tegninger og fotos fra omkring 1900, svarer heller ikke nødvendigvis til den oprindelige.

Jacob Madsen nævner i 1589-90 om to kirkelader på Fyn, at de har stråtag, men om dette nævnes, fordi det er en undtagelse, eller om det bare er en tilfældig sidebemærkning, lader sig ikke afgøre.³⁷ Det er mest sandsynligt, at de kirkelader, som havde kamtakker, også havde tegltag. Et stråtag ville ikke kunne slutte tæt op ad en gavl, men skulle føres ud over gavlen.³⁸ Kirkeladen i Karise, der oprindeligt var kamtakket, menes også at være opført med tegltag. I hvert fald blæste et tegltag af kirkeladen i 1663 og blev erstattet med et stråtag.³⁹ Ved udgravningen i Skårup kirkelade i 1997 fandt man mange brokker af middelalderlige tagsten, der antages at stamme fra det oprindelige tag.⁴⁰ Der er andre efterretninger om tegltag på sjællandske kirkelader, men de er alle fra 1600-tallet og afspejler ikke nødvendigvis den middelalderlige situation.

Blændingsgavle

Dekorative detaljer som prydskeer og blændinger på kirkeladerne er interessante, fordi de kan være med til at datere laderne. Man må imidlertid undersøge materialet nøje, inden man udtaler sig om eventuelle middelalderlige forhold, for mange af især gavlblændingerne er af langt nyere dato. F.eks. har Strø kirkelade i dag kamtakke gavle med stigende retafsluttede højblændinger, den midterste og bredeste med hængestav. Disse stam-

Fig. 6. Kirkeladen i Strø, Strø herred, Frederiksborg amt før restaureringen. – Foto: RL 1922. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

The church barn in Strø, Frederiksborg region, North Zealand, before restoration.

Fig. 7. Kirkeladen i Strø, Strø herred, Frederiksborg amt efter restaureringen. Bemærk den nye blændingsgavl. – Foto: Carl Lundquist 1935. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

The church barn in Strø, Frederiksborg region, North Zealand, after restoration. Note the new gable with recesses.

mer dog fra en radikal ombygning af laden i 1931-32 og er så vidt vides ikke baseret på middelalderlige spor (fig. 6-7).

De kamtakkede gavle på Skårup kirkelade er heller ikke middelalderlige, men stammer fra en restaurering i 1900-tallet.⁴¹ Der er imidlertid belæg for, at laden i middelalderen sandsynligvis har haft kamtakkede gavle, da sådanne forsvinder i 1803.⁴² Sydgavlens savsnitfrise og retafsluttede højblændinger er også baseret på spor i murværket (fig. 8-9).

Højblændingernes antal på Kalundborg kirkelade er konstateret arkæologisk på nordgavlen, mens deres øvre afslutning og selve kamtakkerne er skabt i 1918-19 ud fra det egnstypiske mønster (fig. 18). Ifølge Mackeprang har flere af de gavle, der har bevaret deres oprindelige præg sådanne egnstypiske træk. I »Danmarks Kirker« nævnes i forbindelse med den nu forsvundne kirkelade i Ejby, at det ser ud til at have været almindeligt, at kirkeladernes gavlblændinger var i overensstemmelse med samtidige gavle på den tilhørende kirkebygning.⁴³ Ejby kirkelade kendes nu kun fra en tegning, hvor laden ses liggende syd for kirken (fig. 20). Gavlen har nederst et række højblændinger, der foroven er tvillingedelt og aftrappede, herover ses et savskifte og oven over dette tre cirkelblændinger. Østgavlen på kirkens kor er komponeret på tilsvarende vis, og da kirkeladen sikkert også oprindeligt havde kamtakker, har ligheden været endnu større. Denne korgavl blev ommuret i begyndelsen af 1500-tallet og kan for øvrigt selv

Fig. 8. Kirkeladen i Skårup, Sunds herred, Svendborg amt før restaureringen. – Foto: CAJ 1921. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

The church barn in Skårup, Svendborg region, Funen, before restoration.

Fig. 9. Kirkeladen i Skårup, Sunds herred, Svendborg amt efter den i 1955 gennemførte restaurering. – Foto: Mikael Manøe Bjerregaard 2003.

The church barn in Skårup, Svendborg region, Funen, after the restoration carried out in 1955.

have tårngavlen ved St. Laurentii kirke i Roskilde som forbillede⁴⁴ – også denne gavl dateres til lige efter år 1500.⁴⁵

På Melby kirkelade er nordgavlen original, hvorimod sydgavlen er en senere nøjagtig kopi af denne (fig. 10). Gavldekorationen består af rektangulære højblændinger, der er underinddelt med lodrette og vandrette led. Inddelingen kaldes vindueskryds,⁴⁶ og kendes fra flere nordsjællandske kirker – først og fremmest har begge tårngavle på Melby kirke samme blændinger, og det samme gælder Tibirke og Esbønderup kirkes tårne (begge i naboherredet Holbo).⁴⁷ Ud fra blændingstypen kan Melby kirkelade dateres til den allersidste del af middelalderen og for øvrigt samtidig med kirkens tårn. De omtalte gavle dateres til ca. 1500-1550, og ved Tibirke kirke får de betegnelsen »nærmest efterreformatoriske«.⁴⁸

Nordgavlen på Ørslev kirkelade har bevaret sit middelalderlige udseende, men har dog mistet kamtakkerne (fig. 11). I gavlfoden er der som i

Fig. 10. Sydgavlen på Melby kirkelade, Strø herred, Frederiksborg amt. I kirkegårdsmuren ses resterne af en lisen fra ladens tidligere østmur. – Foto: CGS. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

The south gable of the church barn at Melby, Frederiksborg region, North Zealand. In the churchyard wall the remains of a pilaster from the earlier east wall of the barn can be seen.

Fig. 11. Nordgavlen på Ørsløv kirkelade, Bårse herred, Præstø amt. Bemærk bæltmuringen af tegl- og kridtsten. – Foto: Sydsjællands Museum 2003.

North gable of the barn at Ørsløv Church, Præstø region, Zealand. Note the bands of brick and limestone.

Svallerup et savskifte, og herfra udspringer en række højblændinger, hvoraf de yderste nu er afskåret af taget. De midterste højblændinger, som ikke er afskårne, afbrydes af tre cirkelblændinger og er afsluttet af en kridtsten, i hvilken der er skåret to små trekantgavle. Lignende afslutninger ses på blændingerne på korets østgavl ved Ulse kirke. Dette kor karakteriseres som sengotisk, og C.M. Smidt daterer ligeledes Ørslev kirkelade ud fra detaljerne på gavlen til ca. 1525.⁴⁹

På kirkeladen i Vindinge ses en blænding udformet som et trappeformet bånd, som en slags erstatning for kamtakker. Mackeprang betegner blændingsgavlen som ejendommelig,⁵⁰ men typen skulle dog ikke være ukendt på Sydfyn, Langeland og Als (fig. 2).⁵¹

Blændingerne på den tidligere omtalte vestforlængelse af Mesinge kirkelade betegnes af Mackeprang som »ægte nordfynske«.⁵² I gavlfoden er en frise af forsænkede firkanter og herover tre højblændinger, hvoraf de to yderste afsluttes med kvartcirkelbuer og den midterste med to kvarte cirkelbuer i en slags rundet M-form. Over den midterste blænding ses en cirkelblænding (fig. 12). Præcis hvilke af disse blændingstyper, Macke-

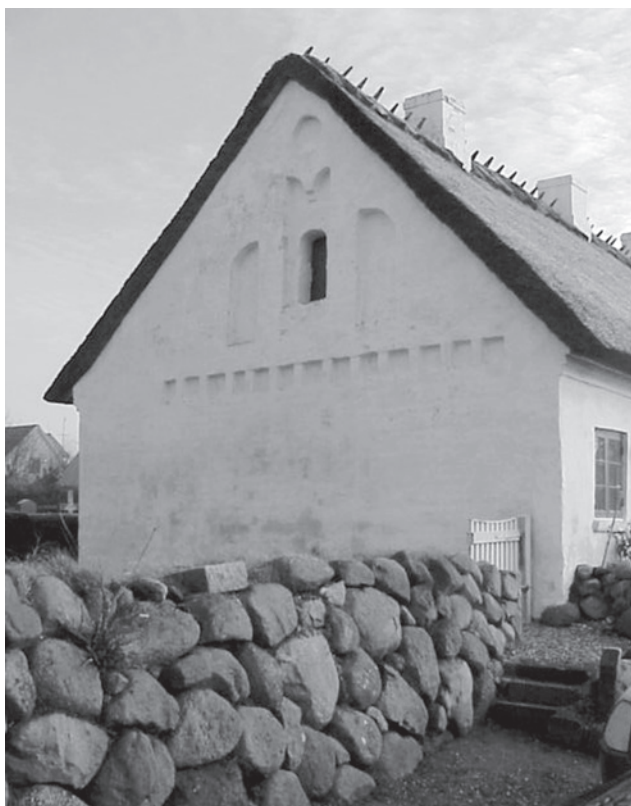

Fig. 12. Vestgavlen på Mesinge kirkelade, Bjerger herred, Odense amt. Bemærk udvidelsen mod nord. – Foto: Mikael Marnø Bjerregaard 2003.

West gable of the barn at Mesinge Church, Odense region, Funen. Note the extension towards the north.

prang betegner som nordfynske, er ikke klart beskrevet, men eksempler på højblendinger med kvartcirkelafslutning ses også på kirkens tårn samt på Lunde kirkes tårn. Begge disse tårne dateres til lige omkring reformationstiden,⁵³ og Mesinge kirkelade, hvis vestudvidelse omtales første gang i 1589,⁵⁴ er fra omtrent samme tid.

Datering

Det vides ikke, om der har eksisteret kirkelader i Danmark lige så længe, som der har været tiendebestemmelser. Palle Lauring argumenterer for, at Finderup Lade, hvor Erik Klipping blev dræbt i 1289, må være landsbyens kirkelade.⁵⁵ Det ville i så fald være den tidligst omtalte kirkelade fra Danmarks middelalder. Ved den nedrevne kirke i Hjallesø på Fyn blev der i 1982 påtruffet fundamentsrester, som antoges at stamme fra den kirkelade, der sammen med kirken blev revet ned i 1576. Dette fundament dateredes ud fra to Christoffer II mønter (1320-1326).⁵⁶ Hvis bestemmelsen af bygningen og dateringen er korrekt, er det den hidtil ældste arkæologisk belagte kirkelade, idet de stående kirkelader er mindst 100 år yngre.

Den ældste omtale af en kirkelade, som er fundet i forbindelse med denne redegørelse, er fra Kalundborg 1444, men det gælder muligvis en tidligere bygning, da den nu stående dateres til slutningen af 1400-tallet ud fra gavlene.⁵⁷

Alle de eksempler, der blev nævnt i foregående afsnit, dateres arkitektonisk til middelalderens allersidste del, og det samme gælder for næsten alle de øvrige bevarede lader, der ikke er nærmere dateret end til sengotisk tid, reformationstiden eller lignende. Skal der sættes årstal på bygningernes opførelsetidspunkt, bliver det mellem 1450 og 1550, med hovedvægten efter 1500. Porsmose dateres således Flemløse kirkelade ud fra konstruktionen til 1400-tallet eller begyndelsen af 1500-tallet,⁵⁸ mens Skælskør kirkelade dateres til henholdsvis 1525⁵⁹ og 1550.⁶⁰ De bevarede kirkelader daterer sig således til den aktive byggeperiode, der kendetegner kirkerne i senmiddelalderen. Undersøgelser i Kousted har påvist, at tårnet, hvælvene og kirkeladen er bygget af sten fra samme teglovn, hvorfor de menes at være opført i én samlet byggeperiode.⁶¹

Man kan nok ikke komme meget nærmere en datering ad arkitektonisk vej, men det er stadig en mulighed at anvende naturvidenskabelige dateringer i de tilfælde, hvor oprindeligt træværk er bevaret i tagkonstruktionen. Det er tilfældet i Tranebjerg og Mesinge og måske også andre steder.

Indtil videre er kun Øster Egesborg kirkelade blevet dendrokronologisk dateret. Ud fra ni daterede prøver – taget af spær og hanebånd – kan det konkluderes, at træet er fældet omkring 1485-90.⁶² Det synes at bekræfte den generelle datering af laderne.

Man kan ved datering af laderne imidlertid ikke være sikker på, at de ældste bygningsdele nødvendigvis er middelalderlige (før 1536). De få skriftlige kilder, der omtaler opførelsen af kirkelader, er faktisk efterreformatoriske. I et kongebrev af 19. januar 1554 fremgår det, at kirkeværgerne ved Vedtofte kirke på Fyn under opførelsen af en kirkelade har sat kirken i stor gæld. De beder derfor om at måtte beholde kirkens part af tienden dette år for at betale gælden og gøre laden færdig.⁶³ Den omtalte lade er desværre for længst borte.

Om Kollerup kirke i Vester Hanherred ved man fra regnskaber, at her lå endnu i 1842 den kirkelade, der blev opført i 1600 som afløsning for en ældre kirkelade, der omtales i 1583.⁶⁴ Samme sene datering får kirkeladen i Voldum, der som nævnt er sammenbygget med kirken. Denne kirke blev i hovedsagen bygget efter den gamle kirkes sammenstyrtning i 1606, hvorfor også kirkeladen dateres til begyndelsen af 1600-tallet.

Vanskeligheden med at datere de småbygninger, der ligger omkring kirkerne, kan illustreres ved et nutidigt eksempel. En kampestensbygning ved kirkegårdsmuren øst for Sejerø kirke, blev i 1983 fredet som en middelalderlig kirkelade.⁶⁵ Da »Danmarks Kirker« i 1990'erne undersøgte bygningen, viste det sig imidlertid at være et sprøjtehus fra 1860'erne, der ganske vist lokalt er blevet kaldt kirkelade. Bygningen findes imidlertid ikke på det ældste matrikelkort fra 1795 og har altså ikke middelalderlige rødder.⁶⁶ Eksemplet viser, både hvor svært det kan være at datere de simple bygninger, samt hvordan arkæologiske udgravninger eller grundige undersøgelser af f.eks. regnskaber og gammelt kortmateriale i nogle tilfælde kan fastsætte, om de bevarede kirkelader oprindeligt har haft den påståede funktion.

Kirkeladernes udbredelse

Ud over de bevarede kirkelader er der oplysninger om utallige forsvundne kirkelader. En fortegnelse over disse forsvundne lader er hovedsageligt baseret på skriftlige overleveringer, der som regel er meget yngre end kirkeladerne.⁶⁷ Derfor kan det ikke med sikkerhed konstateres, at samtlige nævnte lader faktisk er middelalderlige. Som nævnt har man kendskab til, at der bygges kirkelader endnu omkring år 1600, men generelt synes kirkeladerne i hvert fald på Fyn og Sjælland at gå ud af brug allerede i løbet af 1500-tallet (herom senere), hvorfor det er sandsynligt, at de fleste kirkelader er middelalderlige fænomener. Da en skelnen mellem middelalderlige og efterreformatoriske kirkelader ikke er muligt ud fra kildematerialet, er samtlige nævnte lader derfor taget med i oversigten (fig. 13).

Christian III's kirkeordinans af 1537 forudsætter, at der ved reformationen var en kirkelade i hvert sogn: »Oc skulle Bønderne i huertt Sogenn

Fig. 13. Oversigtskort over forsvundne og bevarede kirkelader. – Tegning: Camilla Post, Claus Dam og Mikael Manøe Bjerregaard.

Map showing sites of all known church barns.

føre samme Tiendekornn wdi Kierffuerne tiill Kirckeladenn«. ⁶⁸ Dette gælder også for landskaberne øst for Øresund, hvilket ses af et kongebrev fra 1539 og 1541. ⁶⁹ På Fyn synes der vitterligt at have været en kirkelade i hvert sogn, da Jacob Madsen beskrev kirkerne i 1589-90. Af øens 172 kirker havde de 123 en kirkelade. ⁷⁰ Fire steder nævnes det udtrykkeligt, at der ikke er nogen kirkelade, men ved Stubberup kirke tilføjes det, at det skyldes, at laden er revet ned for at skaffe byggemateriale til tårnet. ⁷¹ På trods af bispens ihærdighed under sine visitationsrejser kan man ikke lave negative slutninger ud fra hans notater og konstatere, at der ikke har været kirkelader ved de kirker, hvor ingen lade nævnes. F.eks. har biskoppen glemt Vindinge kirkelade, som står endnu. Der er kendskab til fem kirkelader, som ikke nævnes i visitatsbogen, ⁷² og dermed kan det fastslås, at ca. 75% af de fynske kirker med sikkerhed har haft kirkelader i sidste halvdel af 1500-tallet.

Et tilsvarende godt og samlet materiale eksisterer ikke for resten af Danmark, men kirkelader må også have været helt almindelige på Sjælland. »Danmarks Kirker« nævner 133 stående eller nedrevne kirkelader. Hertil skal som nævnt lægges de tre, der nævnes i »Kancelliets Brevbøger«. ⁷³ I et kongebrev af 29. september 1555 dekretes det, at kronens part af tienden i en lang række sogne på Sjælland skal overgå til det almindelige hospital i København, og i en tilføjelse til dette brev fremgår det 12. juli 1556, at tienden skal leveres i kirkeladen i de enkelte sogne. ⁷⁴ Selv om dette ikke er et direkte belæg for, at en kirkelade har eksisteret i de pågældende sogne, er det i hvert fald udtryk for, at man fra centralt hold går ud fra, at hver kirke har en lade til tiendekornet. Hvis man tør konkludere, at alle de kirker, der nævnes i brevet, har haft en kirkelade, kan yderligere 25 nu forsvundne lader føjes til listen, og man når altså op på i alt 163 kendte kirkelader på Sjælland. Procentvis udgør de en langt mindre del end på Fyn, men i betragtning af at kildegrundlaget er så meget mere spredt og tilfældigt for de sjællandske kirkelader, er konklusionen alligevel, at kirkelader har været helt almindelige på Sjælland.

Både på Bornholm og i Maribo amt nævner »Danmarks Kirker« kun én enkelt kirkelade, nemlig i Nykirke og Tillitse. ⁷⁵ I senmiddelalderen og i Jacob Madsens embedsperiode hørte Lolland-Falster under Fyns stift. Desværre er bispens visitatsbog for øerne ikke bevaret, så det er ikke muligt at undersøge, om kirkeladen i Tillitse virkelig har været den eneste i denne landsdel.

I Jylland er der i forhold til Fyn og Sjælland meget få vidnesbyrd om kirkelader, men disse kan muligvis forøges i takt med, at »Danmarks Kirker« behandler nye egne af landsdelen. Desuden har lokalhistorisk litteratur vist sig at være en vigtig kildegruppe på dette område, idet lokalhistorisk interesserede ofte har gennemgået en stor mængde relevante dokumenter for et sogn eller en kirke med megen grundighed. Indtil videre kendes der

32 jyske kirkelader inklusiv de stående (fig. 13). De fleste er registreret i det østlige Jylland – i Århus, Randers og Ålborg amter. Derimod synes kirkelader at være et ukendt fænomen i Sønderjylland. Ud over en lade ved Visby kirke, Tønder amt, der nævnes nedrevet i 1617 i Ribeærkedegnens regnskabsbog, kendes der ingen kirkelader i Sønderjylland.⁷⁶

Det ovenstående viser, at fordelingen af kirkelader ikke synes at have været jævn over hele landet. Der skal senere gives en mulig forklaring på dette.

Kirkelader i købstæderne

Ud over de bevarede kirkelader i sjællandske købstæder har der med sikkerhed også været kirkelader ved Roskilde Skt. Jørgensbjerg kirke, Vordingborg Vor Frue kirke, Stege Skt. Hans kirke samt ved de nu forsvundne Skt. Peders kirke i Aalborg og Skt. Nikolaj kirke i Viborg (fig. 14). Eksistensen af kirkelader i købstæderne skal ses i sammenhæng med de omliggende bymarker, der blev dyrket fra købstæderne og derved nødvendiggjorde opførelsen af kirkelader. Bønder, der boede uden for købstaden, kunne også »sogne til« en kirke i købstaden og måtte så naturligvis svare

Fig. 14. Skælskør kirkelade. Ligesom laderne i Kalundborg, Slagelse og Vordingborg anvendtes denne efter reformationen til latinskole. – Foto: ER 1902. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Barn at Skælskør Church, Zealand. Like the barns in Kalundborg, Slagelse and Vordingborg, this was used after the Reformation as a school.

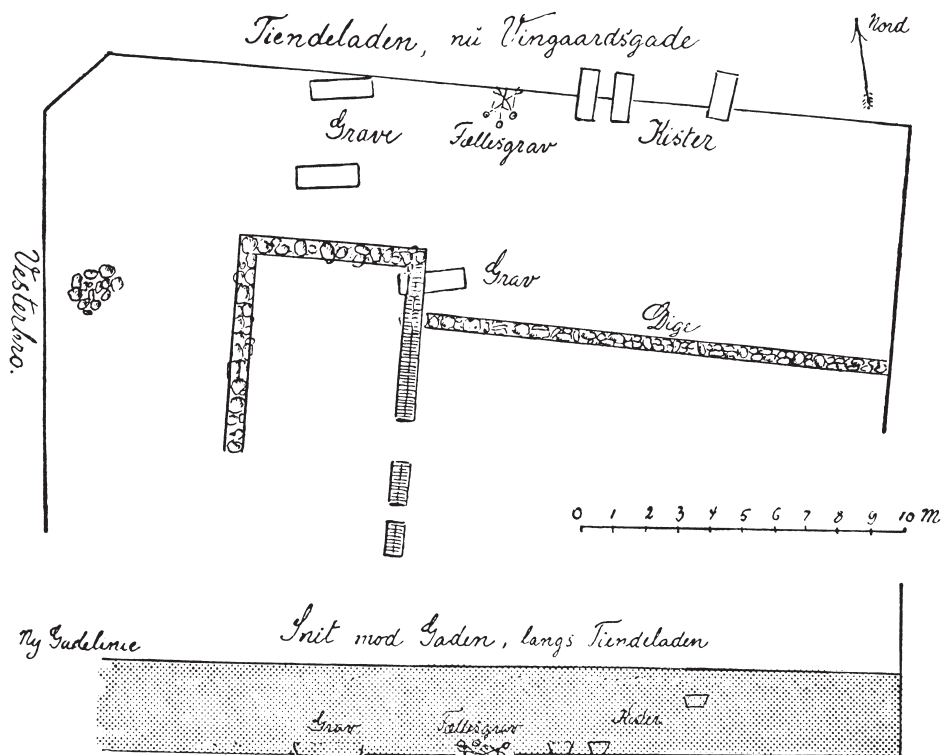

Fig. 15. Udgravningsplan, der viser fundamentet af en bygning ved den nu forsvundne Skt. Peders kirke i Aalborg. Bygningen var sandsynligvis den kirkelade, der gav navn til gaden Tiendeladen, som løb lige nord for bygningen. – Tegning: C. Odsgård 1930. Efter Iørgensen 1934, s. 282.

Excavation plan showing the foundations of a building beside the now-lost St Peder's Church in Aalborg. The building was probably the church barn that gave its name to the street "Tiendeladen" (tithe barn), which ran just north of this building.

tiende her. I senmiddelalderen sognede bønderne i landsbyen Loldrup nord for Viborg således til Skt. Nikolaj kirke.⁷⁷ At der var en kirkelade ved denne kirke, ved man, fordi bygningen i 1529 blev overdraget af kongen til Hans Tausen,⁷⁸ efter at kirken tidligere på året var blevet revet ned som følge af Viborgs tidlige reformation.⁷⁹ I Resens atlas over Møn hedder det, at landboerne fra gammel tid havde deres gudstjenester i Stege.⁸⁰ Den forsvundne kirkelade ved Skt. Hans kirke i Stege må skulle forstås i forbindelse hermed.

I Aalborg efterlod kirkeladen, der indtil 1661 stod ved Skt. Peders kirke, sig spor i gadenavnet Tiendeladen, og måske var det fundamentene af netop kirkeladen, man stødte på under udgravninger på den gamle kirke-

gård i 1930. I hvert fald fandt man fundamentet af en grundmuret teglstensbygning, som lå med den ene langside i kirkegårdsdiget (fig. 15). Kirken lå i udkanten af den middelalderlige by og har måske været sognekirke for en befolkning af fiskere.⁸¹ Eksistensen af en kirkelade kunne dog tyde på, at også bønder har sognet til kirken, med mindre selvfølgelig laden var bygget til opbevaring af fisketiende.

Kirkeladernes funktion

Tiende betyder egentlig *tiendedel* og er en afgift, som verdslige personer førhen betalte til kirken. I princippet udgjorde den en tiendedel af al landbrugsproduktion, men i Danmark var korntienden dog langt den vigtigste. I Danmark eksisterede tiendesystemet med sikkerhed fra 1135, men det blev sandsynligvis indført i forbindelse med oprettelsen af ærkebispesædet i Lund lige efter år 1100.⁸²

I andre europæiske lande blev tienden delt i fire portioner: én til præstens lønning (kaldet *mensa*), én til finansiering af kirkens bygning og udstyr (kaldet *fabrica*), én til biskoppen og én til de fattige. I Danmark blev tienden under frisisk og nordvesttysk påvirkning imidlertid kun delt i tre dele: præste-, kirke- og bispetiende.⁸³ Denne specielle tredeling af tienden viser, at den katolske kirkes generelle principper for tiendens betaling kunne få ret varierende praksis fra land til land i Europa.

Selv inden for Danmarks grænser var der i middelalderen stor variation i, hvordan tienden blev udredt. Således fik biskoppen oprindeligt kun et fikseret aflønningsbeløb (kaldet *biskopsgave*), der kunne være betydeligt mindre end den tredvtedel af produktionen, som fuld bispetiende udgjorde. I 1171 indførtes fuld bispetiende i Roskilde og Lund stifter, og i 1188 skete det i Slesvig stift. I det øvrige Jylland samt på Fyn fortsatte den gamle praksis med biskopsgave imidlertid helt op i senmiddelalderen.⁸⁴ Det har vel været nogenlunde forståeligt, hvorfor man skulle betale afgifter til sognepræstens aflønning og til den lokale kirkes vedligeholdelse, men det har næppe været lige så oplagt, hvad man fik for pengene, når det gjaldt den fjerne biskop. Ud over modviljen mod at lade biskoppen få en 1/30 af sognets samlede produktion var der også en ren logistisk udfordring forbundet med bispetienden. For mens præste- og kirketienden kunne leveres i henholdsvis præstens og kirkens lade, som begge lå i sognet, skulle bispens korn i teorien bringes helt til bispebyen.⁸⁵ I sammenhæng med en undersøgelse af kirkeladernes datering og funktion er det interessant at se, at der i den skånske og den sjællandske kirkelov fra ca. 1171, med hvilke den fulde bispetiende indførtes, udtrykkelig nævnes, at bønderne skal yde bispens en tredjedel af tienden af deres sæd og transportere den til *et sted inden for kirkesognet*.⁸⁶ Herfra må bispens selv sørge for at få det afhentet. Det

havde nok været vanskeligere at få indført bispetienden i de østdanske landsdele, hvis bønderne selv skulle have fragtet tiendekornet helt til bispebyerne.

I 1443 giver Christoffer af Bayern biskopperne på Fyn og i Jylland ret til at modtage fuld bispetiende, men det ser ikke ud til at være blevet praktiseret straks, og i 1456 klager bønderne over, at bispen, der tidligere selv lod sin biskopsgave afhente direkte hos bønderne, nu forlanger den ført til kirken.⁸⁷

Hvad har kirkeladerne rummet?

Det er interessant, at to af de ovennævnte kilder oplyser, hvor tiendekornet skal bringes hen. Det sted i sognet, hvortil de sjællandske og skånske bønder i 1100-tallet forpligter sig til at bringe bispens korn, har nok været ved kirken, ligesom det nævnes i Ribe stift i senmiddelalderen. Det vides som tidligere nævnt ikke, om der har eksisteret kirkelader forud for de nu kendte. Det er blevet hævdet, at kornet nok oprindeligt blev opbevaret på kirkelofterne, og at kirkelader først blev nødvendige i takt med, at der indbyggedes hvælv i kirkerne.⁸⁸ Muligvis på grund af de bevarede kirkeladers fordeling i landet og med udgangspunkt i den kendsgerning, at kirker uden hvælv hyppigst forekommer i det vestlige Jylland, konkluderes det flere steder, at »på Fyn, Sjælland, Øerne og i dele af Østjylland blev kornet (...) kørt til de såkaldte kirkelader, mens det i Vestjylland blev opbevaret på kirkeloftet«.⁸⁹

Det er sandsynligt, at kirkelofter har fungeret som lagerplads for tiendekorn i middelalderen, og dette vil blive nærmere omtalt senere. Imidlertid er det vanskeligt at forestille sig, hvordan tærskningen af kornet, som udmærket kunne foregå i en kirkelade, skulle have fundet sted på kirkeloftet. En mulighed er, at kornet er blevet tærsket andetsteds, og at det er det tærskede tiendekorn, der i sække er blevet placeret på kirkelofterne. Eventuelt kan tiendet være hejst op på kirkelofterne i neg for derefter at blive taget ned og tærsket i løbet af vinteren.

I hvert fald var det almindelige, at tienden i middelalderen og senere skulle »svares i kærven«, dvs. som neg. I praksis betød det, at hvert tiende neg blev udtaget direkte fra marken, hvor kornet stod i traver. Denne ordning var utilfredsstillende for bønderne, fordi kornet var meget udsat, hvis det stod på marken længere end nødvendigt. Samtidig mistede bønderne også halmen, som var en vigtig ressource både som foder og til andre formål. Der kendes eksempler på, at tienden er ydet »i skæppen«, hvilket må betyde i tærsket form, men langt det almindeligste synes at have været »i kærven«.⁹⁰

Når kornet var udtaget, blev det bragt til et opbevaringssted. Hal Koch mener, at præstens part blev bragt til præstegårdens lade, mens fabrica blev

opbevaret i kirkeladen.⁹¹ Det lyder sandsynligt, at præsten har fået sit korn bragt direkte til præstegården, når det ved forhandlingerne fra Herredagen i Odense 1527 fastslås, at tienden skal føres til kirkeladen og præstegården efter Guds lov og gammel sædvane.⁹²

I den ældste protestantiske kirkeordinans udstedt af Christian III i 1536 hedder det imidlertid, at tiendekornet skal føres til kirkeladen og dér deles i tre dele.⁹³ Her lyder det, som om hele tienden leveres til kirkeladen og først deles her. Det virker dog umiddelbart oplagt, at præstens korn må være leveret til præstegården og opbevaret her, da han jo boede i sognet på en gård, som blev stillet til rådighed via embedet.

Også en anden kilde tyder på, at præstetienden blev leveret ved præstegården. I kirkeordningen af 1536 nævnes også, at bønderne skal beværes med et måltid mad og drikke den dag, hvor tienden fremføres. Dette skal alle tre tiendemodtagere bekoste. Denne bestemmelse gav imidlertid anledning til klager og nye forskrifter. I et åbent kongebrev af 17. september 1568 slås det fast, at præsten skal give bønderne to tønder øl, men ikke mere. Det pointeres for øvrigt, at øllet skal indtages i gildehuset og ikke i præstegården, da det før er hændt, at bønderne har fortæret så megen øl og mad hos præsten, at en stor del af tienden er gået til denne beværtning.⁹⁴ Ud fra ordlyden tyder det igen på, at præstetienden blev leveret direkte i præstens lade og ikke i kirkeladen. At bønderne for øvrigt var sig deres ret til tiendeøl bevidst fremgår, når Jacob Madsen i 1589 noterer, at sognefolkene i Vissenbjerg klager over, at de fik »inthet Øl for Kirkethinden«.⁹⁵

Måske er det derfor ikke helt forkert, når en meget gammel bindingsværkslænge ved præstegården i Nimtofte på Djursland lokalt kaldes for »kirkeladen«. Hvis der altså med »kirkelade« forstås den bygning, hvor præstens part af tienden blev opbevaret. Længen dateres ud fra en inskription til 1592 og er altså ikke middelalderlig, men kan selvfølgelig have erstattet en middelalderlig lade. Det har imidlertid ikke været muligt nærmere at undersøge forholdene omkring denne bygning i forbindelse med dette arbejde.

Spørgsmålet er nu, om kirkeladerne tjente som opbevaringssted for kirketienden eller bispetienden eller eventuelt for begge dele. I et kongebrev af 7. november 1546 pålægges det præsten og kirkeværgen hver at ansætte en tærskemand, der udover tærskningen også skulle adskille kongens og kirkens part af tiendekornet.⁹⁶ Det kunne tyde på, at både kirkens og bispens part af tienden (der ved reformationen overgik til kongetiende) blev opbevaret i kirkeladen, og at det åbenbart har påhvilet præsten at sætte en mand til at udskille kronens tredjedel.

Flere mener, at kirkeladen har skullet rumme én tredjedel af tiendekornet, og de må mene kirketienden (*fabrica*).⁹⁷ I kongebrevet af 12. maj 1541 fastslås det, at bønderne i Skåne skal levere deres »Tredingstiende i Negene i deres Kirkes Lader«.⁹⁸ Ordet *tredingstiende* må skulle forstås som en tred-

jedel af den samlede tiende. I kongebrevet er der imidlertid tale om kongetienden, altså den tidligere bispetiende.

Det var i middelalderen kirkeværgernes ansvar at forvalte fabricaformuen. Flere kilder peger også på, at kirkeværgerne havde ansvaret for kirkeladerne. Selv om disse kilder er efterreformatoriske, kan de udmærket vise tilbage på middelalderlige forhold, da der ikke skete store forandringer i sognekirkernes økonomi i den første tid efter reformationen. Kirkerne var stadig selvejende institutioner med egne indtægter, selv om kongen almindeligvis var kirkens patron.⁹⁹ Kirkeladen i Vedtofte blev bygget på kirkeværgernes initiativ og med brug af fabrica-formuen.¹⁰⁰ I Turup ligeledes på Fyn foreslår Jacob Madsen i 1589, at præsten kan bo i kirkeladen, men dette modsætter kirkeværgen sig, uden at hverken biskop eller præst kan gøre nogen indsigelser.¹⁰¹ Det er sandsynligt, at netop kirkens tredjedel af tienden blev opbevaret i kirkeladerne, da fabricaen jo netop var selve kirkebygningens formue. Det er imidlertid ikke usandsynligt, at fabricaen blev opbevaret i en lade hos en af kirkeværgerne, da disse jo boede centralt i sognet og var betroet ansvaret for kirkens andel af tienden.

Det synes derimod helt oplagt, at bispetienden før reformationen – og kongetienden efter – blev opbevaret i kirkeladerne, indtil den retmæssige ejer fik den hentet. I et kongebrev fra 1559 lyder det derfor også som en ny ordning, når bønderne i de fire sogne omkring Helsingborg Slot befales at bringe tiendekornet hertil – underforstået ikke kun til kirken. Da slottet mangler halm, befales det også, at kornet bringes i neg.¹⁰² Man slipper altså ikke billigere, selv om kornet nu skal bringes uden for sognet. I Føvling sogn befales bønderne i 1562 at bringe kronens part af tienden til ladegården ved Riberhus, hvilket mange hidtil har nægtet. Man kan her spore en utilfredshed med opløsningen af den gamle sædvane, at bønderne ikke forpligtede sig til at bringe tiendekornet uden for sognet. Der optræder flere sådanne særregler i kongebrevene i årene efter reformationen, men i 1577 ser det ud, som om man har ønsket at få afklaret de mange forskellige afleveringsforhold for tienden på Sjælland. Sikkert også for med loven i hånd at kunne imødegå klager over de nye bestemmelser hedder det i et åbent kongebrev: »at menige Sognemænd i hvert Sogn paa Sjælland skulle yde Kirkens Tiende i Negene og fremføre den til dem, som have fæstet den (...) Hidtil er det nemlig i Sjælland gaet meget mere uskikkeligt til med Kirkens Tiende end andensteds, idet Bønderne ikke have villet fremføre Tienden i Negene til dem, som have fæstet den, men kun have villet føre den til Kirkegaarden«. ¹⁰³ I dette sidste eksempel lyder det til, at der er tale om både kronens og kirkens part af tienden.

Konklusionen må være, at kirkeladerne i middelalderen tjente som opbevaringssted for bispetienden, indtil den blev afhentet, og sandsynligvis også for kirkens part af tienden, hvis denne ikke blev bragt til kirkeværgernes gårde. Præstens tredjedel af tiendekornet må derimod være blevet bragt

Fig. 16. Bønder bærer neg ind i en lade. Udsnit af illustration i flamsk manuskript. Ca. 1500. – Efter Kirk 1994.

Farm workers carrying sheaves into a barn. Part of illustration from a Flemish manuscript, c.1500.

til præstegårdens lade. At der kan have været en stor lokal variation i disse forhold er imidlertid sandsynlig.

Den praktiske brug af kirkeladerne

Generelt synes de bevarede kirkelader ikke at have været agerumslader, hvor man har kunnet køre vognene med negene direkte ind gennem en port i gavlen og læsse af inde i laden.¹⁰⁴ På kirkeladen i Kalundborg kan man dog se de oprindelige porte, som nu er genskabt, siddende over for hinanden i den vestre side af gavlene. Portene er så brede (2-2,3 m), at vognene har kunnet køre igennem. Hovedindkørslen findes i den sydlige gavl ud mod Præstegade og sidder i et spidsbuet spejl.¹⁰⁵ Her har man kunnet køre vognene ind, læsse kornet af og så køre ud igen gennem porten i nordgavlen. At også Tranekær kirkelade skulle være en agerumslade, som det er blevet hævdet,¹⁰⁶ har jeg ikke kunnet finde bekræftet andetsteds. Andre steder må tiendekornet være blevet båret ind gennem dørene (bevaret i Vigersted)¹⁰⁷ eller stukket ind gennem luger (fig. 16). Efter sigende skulle en lavtsiddende åbning i den velbevarede nordgavl i Flemløse kirkelade være en sådan oprindelig luge.¹⁰⁸

Den oprindelige indretning af kirkeladerne er for længst ændret og kan kun muligvis konstateres ad arkæologisk vej. Mackeprang foreslår en hel simpel indretning med loft til kornet og forneden en tærskelo, hvor der kan have stået kister til det korn, der ikke var plads til på loftet. Et sådant styrtrumsloft har der med sikkerhed været i Kalundborg kirkelade.¹⁰⁹

Ved udgravninger i gulvet i Skårup kirkelade i 1997 kunne man konstatere, at rummet havde været delt med en skillevæg. De nordligste $\frac{3}{4}$ af huset havde et velbevaret lergulv, der stratigrafisk så ud til at stamme fra den tid, hvor bygningen var lade. Dette hårde gulv var velegnet til tærskning, mens den sydlige fjerdedel af huset havde et slidt mørtelgulv med trækulsspor. Der var imidlertid ingen spor af ildsteder eller af brand, så trækullene kunne tyde på, at kirkeladen også blev benyttet til andet end opbevaring og tærskning af korn. Det samme antyder de enkelte jernslag-ger, der blev fundet over gulvlaget. Det er oplagt, at kirkeladerne har kunnet bruges til andre formål i de måneder af året, hvor de stod tomme.¹¹⁰ I Flemløse fandt man ved en lignende undersøgelse af gamle gulvlag i kirkeladen spor af en grube, der havde været anvendt til blystøbning, men den er muligvis ældre end laden.¹¹¹ Senere fandt man i samme kirkelade en kampestenskælder, der respekterede den nuværende bygning. Det blev konstateret, at kælderen var opført før kirkeladens mure, men om den hørte til kirkeladen eller en ældre bygning kunne ikke afgøres. Hvis kælderen har hørt til kirkeladen, har denne været delt i tre rum, hvoraf det midterste havde kælder.¹¹²

Tiendekornet blev sandsynligvis – som det var almindeligt i middelalderen – tærsket i løbet af vinteren,¹¹³ med mindre der har gjaldt særlige regler for tiendekorn, som jo primært var en handelsvare og ikke direkte fødemiddel for tiendemodtageren.

Fig. 17. To mænd tærsker korn i en lade. Månedsbillede for august fra en tidebog, nederlandsk manuskript 1500-1525. Koninklijke Bibliotheek.

Two men threshing grain in a barn. Illustration for the month of August from a "Book of Hours", Dutch manuscript, 1500-1525.

Fig. 18. Kalundborg kirkelade. Sydgavlen med porten ud mod Præstegade. Bemærk de rekonstruerede gavlblændinger og gluggerne på vestmuren. – Foto: Morten Kjølnør Petersen.

Barn at Kalundborg Church. The south gable with the gate out to Præstegade. Note the reconstructed gable recesses and the peepholes in the west wall.

Som tidligere nævnt skulle der ansættes to tærskemænd i tilknytning til hver kirkelade (fig. 17). Når der i tilknytning til Tillitse kirke på Lolland omtales en »Tersker Lade« så sent som 1719, drejer det sig nok om en middelalderlig kirkelade,¹¹⁴ og navnet viser, at laderne ikke kun har været lagerum for kornet. I de tilfælde, hvor kirkeloftet har tjent som »kirkelade«, må tærskningen dog have foregået et andet sted.

Det korn, der blev opbevaret i kirkeladen, havde en stor økonomisk værdi, og det var vigtigt at opbevare det så sikkert mod angreb fra fugt og svamp som muligt. De grundmurede bygninger har kunnet sikre en permanent lav temperatur, der gav mikroorganismer og insekter dårlige vækstbetingelser. Samtidig har stenbygningerne også virket som en sikring mod brandfare. Helt tilbage fra romerne var det kendt, at magasineret korn kunne selvantænde, hvis det ikke blev opbevaret korrekt, og det blev derfor anbefalet at bygge kornmagasiner af sten og med meter tykke mure samt at placere bygningerne på afstand af andre bygninger for at hindre en eventuel brand i at brede sig.¹¹⁵ Man må også i middelalderen have kendt til problemet med selvantændende korn, og muligvis afspejler de grundmurede kirkelader fra middelalderen et forsøg på at mindske denne brandfare.

På flere af kirkeladerne i Holbæk amt er der konstateret nogle oprindelige, smalle sprækker eller glugger i murværket. De ses i Kalundborg, Vigersted og Svallerup samt i nordmuren af Sæby kirkelade, der er bevaret som kirkegårdsмур.¹¹⁶ Disse smalle åbninger er ca. 18-25 cm brede, op til en halv meter høje og kan have korsform. Muligvis er disse glugger bare lysåbninger, men Mackeprang undrer sig over deres placering helt oppe under taget på Svallerup kirkelade, og det er muligt, at de også har haft en funktion i forbindelse med opbevaring af korn. I Kalundborg og Svallerup kaldes gluggerne for ventilhuller, men en nærmere forklaring på deres funktion gives ikke (fig. 18).

Om kirkegårdens og kirkeladens vedligeholdelse kan man for øvrigt i 1553 i Peder Paladius' visitatsbog læse: »Kieregaarden skal slaas om Sommeren oc holdis ren for Fæ, Øg, Suin etc. Besynderlige hoss Kirckeladen«. ¹¹⁷ Færistene ved indgangen til kirkegården har altså ikke bare skullet sikre gravfreden, men muligvis også tiendekornet mod omstrefjende kreaturer.

Teorier om kirkeladernes udbredelse

En oversigt over udbredelsen af de på nuværende tidspunkt kendte kirkelader viser en klar overvægt mod øst i Danmark. I Jylland kendes kirkelader fra flere forskellige områder, blandt andet i Thisted amt, hvor man ikke skulle forvente det ud fra konstateringen om, at kirkelader er et østdansk fænomen. Alligevel er det stadig et åbent spørgsmål, hvorfor der trods alt synes at være så få kirkelader i Jylland.

En forklaring kunne være, at kirkeladerne hovedsageligt var opført for at rumme bispetienden, som jo ikke betaltes i Jylland, men det forklarer ikke de mange kirkelader på Fyn, hvor man heller ikke betalte bispetiende.

Det har, som tidligere nævnt, nok ikke været ualmindeligt at bruge kirkelofterne til kornloft i de kirker, der ikke havde hvælv. I »Danmarks Kirker« nævnes mindst 11 jyske kirker (Sønderjylland og Thisted amter),

Fig. 19. Hejseværk til at hejse tiendekornet op på loftet. Egen kirke på Als. – Foto: Jens Jørgen Frimand. Efter Kjær & Grønder-Hansen 1988.

Hoist-apparatus for raising tithe-crops up to the loft. Egen Church on Als.

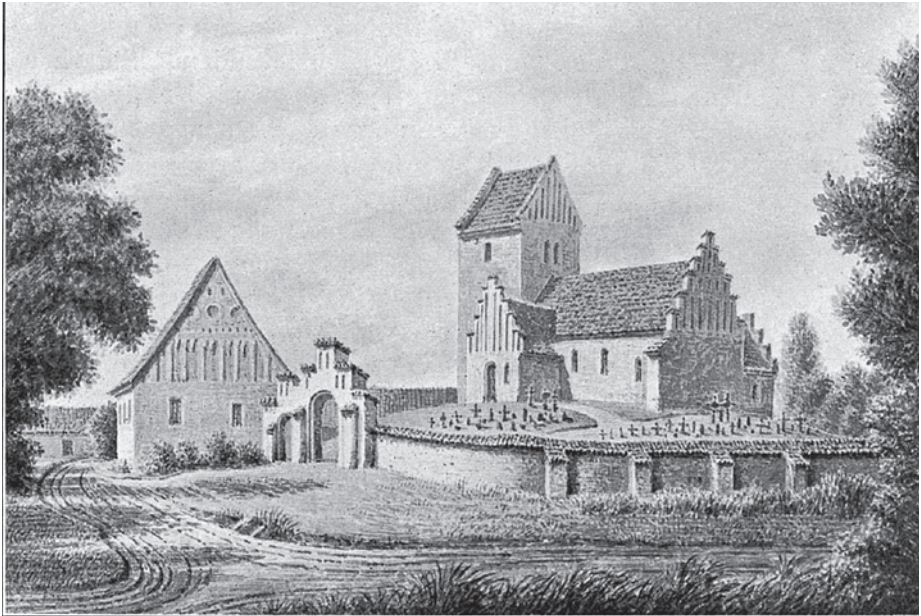

Fig. 20. Ejby kirke med kirkeladen, som nu er forsvundet. – Tegning: Hetsch 1856. Her efter Mackeprang 1912, s. 409.

Ejby Church, with church barn which is no longer in existence.

der har fungeret som korndepot i efterreformatorisk tid, og dette tal vil nok kunne forøges ved nøje gennemgang af de skriftlige kilder.¹¹⁸ Kornlofterne i 1600-tallet afspejler ikke nødvendigvis de middelalderlige forhold, men viser i hvert fald, at det er muligt at opbevare kornet på dette sted. I regnskaberne for Lødderup kirke, Morsø nørre herred og Søndbjerg kirke, Revs herred, begge Thisted amt nævnes i 1600-tallet en kornvinde, med hvilken tiendekornet blev hejst op på kirkeloftet, og sådanne vindere, der sikkert er middelalderlige, er bevaret i flere sønderjyske kirker, bl.a. i Møgeltønder og i Egen kirke på Als (fig. 19).¹¹⁹ Under vinden i Møgeltønder er der en lem med tydelige slidspor fra reb – denne lem sidder i loftet over den såkaldte »brændevinsstol«, der skulle have fået sit navn, fordi bønderne fik brændevin, når de afleverede tienden.¹²⁰ I den midtjyske Thorning kirke blev der i 2001 på kirkeloftet fundet avner og korn,¹²¹ der tolkes som levn fra tiendekornet.¹²²

Det er ud fra det ovenstående oplagt, at der er en sammenhæng mellem hvælvslægningen og opførelsen af en kirkelade, idet hvælvene har været en hindring for at anvende loftet over kirkens skib til kornkammer. Fra kirkeregnskaberne ved man, at samtlige middelalderkirker i Strø herred i Nordsjælland har haft en kirkelade, med undtagelse af Kregme kirke. Det

kan være tilfældigt, at efterretninger om en kirkelade ikke er bevaret her, men kirkens regnskaber går ellers helt tilbage til 1604, så måske skal forklaringen findes i, at denne kirke som den eneste i området ikke har hvælv, hvorfor kirkens loft kunne tjene som »kirkelade«.¹²³

Samtlige bevarede kirkelader står ved kirker, som er overhvælvede, og det kan understrege sammenhængen mellem hvælv og kirkelader; men helt entydigt er billedet ikke. På Fyn var hvælvslagningen stort set tilendebragt på Jacob Madsens tid,¹²⁴ men de ti kirker, som på denne tid enten var helt uden hvælv eller havde fladloftet skib, har alle på nær én haft en kirkelade.¹²⁵ Tilsvarende har også tre af de fire kendte kirkelader i Thisted amt stået ved kirker uden hvælv.¹²⁶ Man skal nok mere overordnet se kirkeladerne som led i det massive senmiddelalderlige byggeri ved kirkerne (hvælv, tårn, våbenhus etc.), der med udspring i Østdanmark bredte sig mod vest i riget, og som ikke nåede sit højdepunkt i det vestligste Jylland, før reformationen brat standsede denne byggevirksomhed.

En helt simpel forklaring på de få jyske kirkelader – og måske den bedste – er, at de jyske kirkelader i overvejende grad har været bindingsværksbygninger, der er forsvundet uden markante arkæologiske spor. De har ikke som de grundmurede kirkelader, der undgik nedrivning ved at overgå til en sekundær funktion, udgjort nogen stor værdi og har derfor heller ikke sat sig spor i f.eks. regnskaber. Det må også overvejes, om der i middelalderen herskede specielle økonomiske forhold for de jyske kirker, der havde kirkelade, og om eksistensen af en kirkelade tyder på en kirke med store økonomiske ressourcer. Dette synes at gælde Øster Nykirke, som ligger i et område, der (indtil videre) er fattigt på kirkelader. Sognene omkring Øster Nykirke har ikke hørt til de rigeste, men netop denne kirke har med sin centrale placering ved hovedfærdselsåren gennem Jylland og ikke mindst pga. en indbringende helligkilde udgjort en undtagelse.¹²⁷

Kirkeladerne efter reformationen

I årene lige efter reformationen er der nok ikke sket de store ændringer i kirkeladernes brug. At bispetienden blev afløst af kongetiende har i de enkelte sogne sikkert ikke betydet meget mere, end at afgiften ændrede navn. Som det tidligere er nævnt, begyndte der imidlertid at dukke særregler op, hvor tiendekornet skulle bringes uden for sognet. I 1572 blev det besluttet, at konge- og kirketienden kunne bortforpagtes til højstbydende.¹²⁸ Tiendefæsteren ydede til gengæld en fast årlig afgift og kunne håbe på en god høst, som kunne sikre et overskud.¹²⁹ Disse tiendefæstere har sjældent haft nogen interesse i at anvende kirkeladerne. Det har oftest været herremænd, som har ønsket tiendekornet bragt til deres egen gård, hvilket de fik ret til at kræve med recessen fra 1577, hvor bønderne på Sjæl-

land blev pålagt at bringe tiendekornet til tiendefæsteren og ikke til kirkegården – altså kirkeladen.¹³⁰

Allerede i 1573 tillades det at nedrive alle bindingsværkslader i Århus stift,¹³¹ og året efter omtales kirkelader i flere herreder omkring Randers, »som Kirkerne ingen Nytte have af«.¹³²

Da Jacob Madsen foretager sine visitationsrejser i 1589-90, er der også ved at gå svind i de fynske kirkelader. Ca. 40 af øens kirkelader får betegnelser som »ond«, »nederfallen«, »taglam«, og om laden i Bovense siges ligefrem, at den »dur plat inthet«.¹³³

Jacob Madsen kommer sjældent ind på kirkeladernes anvendelse – kun to steder nævnes det, at laderne bruges til opbevaring af korn,¹³⁴ men dette skal måske betragtes som tilfældige og helt indlysende sidebemærkninger, således at også de mange lader, hvis funktion ikke nævnes, stadig har været i brug til deres oprindelige formål. En hel del lader er dog eksplicit overgået til sekundær brug allerede. Fire lader er beboede, i Turup bruges laden til stald, og i Kullerup er kirkeladen blevet inddraget i præstegården som en ekstra stue.¹³⁵

Det lille Hindsholm herred på Nordøstfyn kan tjene som eksempel på, hvordan det gik med kirkeladerne sidst i 1500-tallet. Da Jacob Madsen tiltrådte sit embede i 1587, fik han udarbejdet beskrivelser af hele sit nye stift, som han ikke kendte. I en liste over Hindsholm herred fremgår det, at der er fire kirker og tre kirkelader, »2 gode, 1 Skarn«.¹³⁶ Kirkeladen i Stubberup var allerede forsvundet, idet lensmanden på Nyborg Slot, Axel Wiffert († 1580) havde fået tilladelse til at anvende stenene til reparation af kirkens brøstfældige tårn. Jacob Madsen visiterer kirken i Dalby i 1589, men i en senere tilføjelse til hans notater lyder det, at den forfaldne kirkelade blev nedbrudt i 1597. Kirkeladen i Viby nævner bispemændene ikke, men ud fra listen over Hindsholm herred kan det udledes, at den må have eksisteret i 1587. I dag er den væk. Kirkeladen i Mesinge anvendtes derimod i 1589 stadig til sit oprindelige formål, og den findes stadig.¹³⁷

Det var ikke noget særtilfælde, at kirkeladen i Stubberup blev revet ned for at give byggematerialer til kirken. Ved en lang række sjællandske kirker fremgår det af regnskaber fra 1600-tallet, at tømmer og tegl fra kirkeladen sælges eller anvendes til reparation af kirken. Dette var en billig måde at få byggematerialer på og samtidig komme af med en bygning, som ikke gav noget afkast. I en kongelig reces fra 1643 opfordres der til dette: »Hour dend [kirkeladen] oc ringe fordeel giffuer, brydis dend aff. Stenen settis til Kircken eller oc selgis Kircken til beste«.¹³⁸ Som Mackeprang bemærker, virker det, som om man fra centralt hold senere blev betænkelig ved konsekvensen af denne bestemmelse.¹³⁹ I forarbejdet til Christian V's Danske Lov står der nemlig, at kirkeladen, »hvor den oc ringe Fordel giver, skal den dog icke afbrydes, eftersom det kand hænde sig, at ingen Kirketienden vil fæste, oc Kirkevergerne nødes til paa Kirkens Vegne den self at indlegge oc

Fig. 21. Kirkeladen i Hesselager på Fyn fungerede som hospital for fattiglemmer fra 1597 til et stykke ind i 1900-tallet. – Foto af ukendt fotograf fra begyndelsen af 1900-tallet. Her efter Christoffersen 1983, s. 104.

Church barn in Hesselager on Funen, which functioned as a hospital for paupers from 1597 until some time in the early 20th century. Photo from the beginning of the 20th century.

udterske, hvortil Kirkeladerne ere fornøden«. ¹⁴⁰ I den endelige redigering af loven udelod man forbudet mod nedrivning, men det pålægges stadig kirkeværgerne at vedligeholde kirkeladerne og anvende dem til deres oprindelige formål, hvis ingen vil fæste tienden. ¹⁴¹ Da denne lov træder i kraft 1683, må langt de fleste kirkelader imidlertid enten have været nedrevne eller overgået til andre funktioner. En gennemgang af de forsvundne sjællandske kirkelader viser, at hovedparten af dem, man kender nedrivningstidspunktet på, er nedrevet i løbet af 1600-tallet. Specielt i 1660'erne forsvandt mange kirkelader. Alligevel oplyses det så sent som i 1695, at kirkeladen i Stenløse på Sjælland stadig anvendes til kirkens korn. ¹⁴²

Efter fredsslutningen med svenskerne i 1660 solgte kongen ud af sognekirkerne og dermed råderetten over tiendeindtægterne. De mange krige i 1600-tallet kostede dyrt, og der blev holdt kirkeauktion i 1686-1687 og igen i 1710-1711. Midt i 1700-tallet var næsten alle kirker privatejede, og kirkeladernes funktion dermed endegyldigt udtjent. ¹⁴³

De kirkelader, der er bevaret i dag, fik hurtigt en ny funktion, da de ikke længere blev brugt til deres oprindelige formål. I købstæderne Kalundborg, Skælskør og Slagelse blev kirkeladerne indrettet til latinskoler (fig. 14). I landsognene kunne laderne lejes ud til beboelse, og flere af de fynske kirkelader bruges stadig til dette formål. En anden anvendelsesmulighed for kirkeladerne blev aktuel med en reces af 1558, ifølge hvilken det blev pålagt kirkeværgerne i hvert sogn at bygge et hus til de fattige – et såkaldt hospital. Hertil kunne en udtjent kirkelade belejligt tages i anvendelse, som det skete i bl.a. Auning, Skårup og Hesselager (fig. 21).

I dag anvendes de kirkelader, der ikke er beboede, som regel til materialehus, kontor o.l. for kirkerne. Sammen med kirkerne danner kirkeladerne en arkitektonisk helhed af betydelig ælde, og i sig selv udgør de en unik bygningsgruppe fra senmiddelalderen med sit helt eget forskningspotentiale.

NOTER

1. Det drejer sig om Benløse, Ringsted herred, (KancBrev 18. august 1583) samt Gerlev og Lundforlund, Slagelse herred, Sorø amt (Kancelliets Brevbøger 13. januar 1585).
2. Diplomatarium Danicum (Danmarks riges breve) indeholder muligvis også relevante oplysninger fra middelalderen. Dette værk er imidlertid mere utilgængeligt, idet det ikke har et sagsregister, og det er derfor ikke benyttet her. Søgemulighederne bliver dog lettet betydeligt, når værket fra 2002 udkommer i elektronisk form, og måske kan vor viden om kirkeladerne øges herved.
3. Skov 1963, spalte 403; Kjær & Grinder-Hansen 1988, s. 23.
4. Danmarks kirker. Holbæk Amt, s. 2672.
5. Mackeprang 1911 (upubl.); Smidt 1916 (upubl.).
6. De danske kirker. Nordfyn 1966, s. 124.
7. De danske kirker. Vendsyssel 1967, s. 115.
8. Det drejer sig om Kirkerup, Øster Egesborg, Tryggelev, Auning, Kousted, Ørsted og Øster Nykirke.
9. Sjælland: Kalundborg, Slagelse, Skælskør, Store Heddinge, Frederiksborg amt: Strø, Melby, Holbæk amt: Hjembæk, Svallerup, Tranebjerg, Sorø amt: Vigersted, Kirkerup, Magleby, Præstø amt: Magleby, Karise, Tureby, Ørslev, Øster Egesborg. Fyn: Odense amt: Mesinge, Hølevad, Flemløse, Svendborg amt: Vindinge, Hesselager, Skårup, Rise, Tranekær, Tryggelev. Jylland: Randers amt: Auning, Kousted, Voldum, Ørsted.
10. Madsen 1995, s. 253, 259.
11. Fredede bygninger 1999. Ikke fredede bygninger er Store Heddinge, Strø, Tureby, Hølevad, Rise, Tranekær og Øster Nykirke.
12. Madsen 1995, s. 309.
13. Porsmose 1977, s. 172.
14. Madsen 1995, s. 84, 90.
15. Rasmussen 1925-26, s. 525-527.
16. Danmarks Kirker. Københavns Amt 1944, s. 329.
17. Madsen 1995, Bellinge s. 59, Ore s. 278, Ellested s. 177, Vantinge s. 253.
18. Madsen 1995, s. 278.

19. Kalundborg, Slagelse, Melby, Hjembæk, Svallerup, Vigersted, Kirkerup.
20. Danmarks Kirker. Præstø Amt 1933-35, s. 54-55.
21. Mesinge, Hølevad, Vindinge, Rise.
22. Bloch 1980, s. 104-106.
23. Oppe Sundby, Ting Jellinge, Himlingøje og Glumsø. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt 1975, s. 2286; Danmarks Kirker. Sorø Amt 1938, s. 868; Danmarks Kirker. Præstø Amt 1933-35, s. 339, 659.
24. Pårup, Åsum, Ejlbj. Madsen 1995, s. 65, 84, 284.
25. Højby, Uggerslev, Harndrup. Madsen 1995, s. 85, 135, 302.
26. Melby. Madsen 1995, s. 285.
27. Østrup, Vantinge, Vejle, Søllested, Harndrup. Madsen 1995, s. 120, 253, 258, 300, 343.
28. Madsen 1995, s. 122.
29. Madsen 1995, s. 90.
30. Kancelliets Brevbøger, 10. marts 1573.
31. Det nævnte Hald herred er sandsynligvis Nørhald herred, som grænser op til Gjerlev herred, men det kunne også være Sønderhald herred.
32. Kancelliets Brevbøger, 3. december 1574.
33. Mackeprang 1912, s. 410.
34. Søndergaard 1979, s. 136-137.
35. Smidt 1913 (upubl.).
36. Mackeprang 1911 (upubl.).
37. Madsen 1995, s. 136 (Bederslev), s. 346 (Rorslev). Ifølge visitatsbogens redaktører Jens Rasmussen og Anne Riising skal udtrykket »met Tag« oversættes til med »ør- eller stråtag til forskel fra tegtag«. Madsen 1995, s. 416.
38. Mundtligt fra Hans Krongaard Kristensen, maj 2002.
39. Danmarks Kirker. Præstø Amt 1933-35, s. 470.
40. Christensen & Rasmussen 1999, s. 34.
41. Ifølge Trap Danmark er laden restaureret i 1955, så derfor skal de opmålinger fra 1934 af kirkeladen med kantakkede gavle, der findes i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, sikkert kun opfattes som forslag til en restaurering.
42. Trap Danmark, 4. udgave, Svendborg Amt, 1923, s. 676.
43. Danmarks Kirker. Københavns Amt 1946, s. 1207.
44. Kun kirkens tårn er bevaret. Danmarks Kirker. Københavns Amt 1946, s. 1231.
45. Danmarks Kirker. Københavns Amt 1944, s. 39.
46. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt 1970, s. 1611.
47. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt 1967, s. 1016, 1321.
48. De danske Kirker. Nordsjælland 1970, s. 280.
49. Smidt 1917 (upubl.).
50. Mackeprang 1912, s. 407-408.
51. Jørgensen 1953, s. 266.
52. Mackeprang 1912, s. 407.
53. De danske Kirker. Nordfyn 1966, s. 179, 171, 173.
54. Madsen 1995, s. 162.
55. Lauring 1997, s. 268-269.
56. OBM 8229.
57. Danmarks Kirker. Holbæk Amt 1994, s. 3034-3035.
58. Porsmose 1977, s. 171.
59. Fredede bygninger 1999, s. 125.
60. Danmarks Kirker. Sorø Amt 1936, s. 241.
61. Smidt 1915 (upubl.). Det konkluderes desuden, at kirkeladen er den først påbegyndte

- af disse tilbygninger, men desværre ikke, hvordan man er nået til denne konklusion.
62. Hylleberg Eriksen 1995, s. 2.
 63. Kancelliets Brevbøger, 19. januar 1554.
 64. Danmarks Kirker. Thisted Amt 1940, s. 97.
 65. Fredede bygninger 1999, s. 118.
 66. Danmarks Kirker. Holbæk Amt 1986, s. 2000-2001.
 67. Kun enkelte kirkelader er påvist arkæologisk: Hjallose, Skovby, Rørup, Stenløse – alle på Fyn – tolkes som mulige kirkelader.
 68. Danske Kirkelove I, s. 6-7.
 69. Danske Magazin, 3. rk., bd. 6, s. 289; Danske Kirkelove I, s. 180.
 70. Ifølge Søndergaard 1979 nævner Jacob Madsen 141, men det stemmer ikke ved en nærmere undersøgelse.
 71. Madsen 1995, s. 159.
 72. Viby (Se side 34), Vissenbjerg (Kancelliets Brevbøger, 3. marts 1643), Brenderup (Kancelliets Brevbøger, 21. april 1646), Vindinge (stående bygning), Skovby (OBM 8294).
 73. Se note 1. Desuden nævnes en kirkelade i Venslev i Petersen 1967 og en kirkelade i Karrebæk i Møller 1947.
 74. Kancelliets Brevbøger, 29. september 1555, Kancelliets Brevbøger, 12. juli 1556.
 75. Denne benævnes »Tersker Lade« og er sandsynligvis en middelalderlig kirkelade ifølge Danmarks Kirker, Maribo Amt 1948, s. 340.
 76. Danmarks Kirker. Sønderjylland 1963, s. 2726.
 77. Krongaard Kristensen 1987, s. 105.
 78. Kong Frederik den Førstes Registranter 1891, s. 199.
 79. Krongaard Kristensen 1987, s. 105-106.
 80. Resen 1990, s. 60.
 81. Iørgensen 1934, s. 280-285.
 82. Dahlerup 1974, spalte 291-292.
 83. Koch 1969, s. 140-141.
 84. Dahlerup 1974, spalte 292.
 85. Koch 1969, s. 141.
 86. Koch 1969, s. 301.
 87. Dahlerup 1974, spalte 292.
 88. Kjær & Grinder-Hansen 1988, s. 23.
 89. Fønnesbech-Wulff 2001, s. 97.
 90. Fønnesbech-Wulff 2001, s. 97.
 91. Koch 1969, s. 141.
 92. Nye Danske Magazin, bd. 5, s. 166: »samme thiende førres tiill kierckelade, og presthe gordenn ephther gudz logh oc gammell sedwand«.
 93. Danske Kirkelove I, s. 6-7.
 94. Kancelliets Brevbøger, 17. september 1568.
 95. Madsen 1995, s. 320.
 96. Danske Kirkelove I, s. 262.
 97. Porsmose 1977, s. 170; Christensen & Rasmussen 1999, s. 33.
 98. Danske Kirkelove I, s. 180.
 99. Kjær & Grinder-Hansen 1989, s. 19.
 100. Kancelliets Brevbøger, 19. januar 1554.
 101. Madsen 1995, s. 303.
 102. Kancelliets Brevbøger, 7. oktober 1559.
 103. Kancelliets Brevbøger, 23. august 1577.
 104. Skov 1963, spalte 403.

105. Danmarks Kirker. Holbæk Amt 1994, s. 3036.
106. Skov 1963, spalte 403.
107. Mackeprang 1909 (upubl.).
108. Ifølge samtale med sognepræst i Flemløse, Leni Ulla Hansen, juni 2002.
109. Danmarks Kirker. Holbæk Amt 1994, s. 3037.
110. Christensen & Rasmussen 1999.
111. Porsmose 1977, s. 172.
112. OBM 1101.
113. Kirk 1994, s. 140.
114. Danmarks Kirker. Maribo Amt 1948, s. 340.
115. Kirk 1994, s. 140.
116. Danmarks Kirker. Holbæk Amt 1982-1994, s. 895, 1586, 3037; Mackeprang 1909 (upubl.).
117. Fra Tractat om de stykker, hvormed Guds Ord kan forfremmes og ved Magt holdes her fra Danske Kirkelove I, s. 346.
118. Danmarks Kirker. Sønderjylland 1963, s. 2727.
119. Danmarks Kirker. Sønderjylland 1963, s. 2727.
120. Danmarks Kirker. Tønder Amt, s. 1355.
121. Overvejende havre, men også byg og rug. Robinson 2001, s. 15-16.
122. Kruse 2001, s. 7.
123. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt, s.1580.
124. Mackeprang 1940, s. 87.
125. De 10 kirker er Skeby, Ellested, Vejstrup, Vejle, Seden, Brudager, Harndrup, Udby, Højby og Skovby. I Vejstrup og Skovby nævner Jacob Madsen ingen kirkelade, men sidstnævnte sted er den konstateret arkæologisk.
126. Nors, Øster Vanned, Hassing.
127. Efter samtale med sognepræst Dorte Wolck Paulsen, juni 2002.
128. Kruse 2001, s. 10.
129. Kjær & Grinder-Hansen 1989, s. 20.
130. Kancelliets Brevbøger, 23. august 1577.
131. Kancelliets Brevbøger, 10. marts 1573.
132. Kancelliets Brevbøger, 3. december 1574.
133. Madsen 1995, s. 90.
134. Madsen 1995, s. 154 (Drigstrup), s. 162 (Mesinge).
135. De beboede lader er Sorup, Hunstrup, Nørre Broby, Vedtofte. Madsen 1995, s. 207, 244, 256, 301-2, 105.
136. Madsen 1995, s. 141.
137. Madsen 1995, s. 159-163.
138. Danske Kirkelove III, s. 309.
139. Mackeprang 1912, s. 399.
140. Forarbejderne til Kristian V's Danske Lov I 1891, s. 582.
141. Kong Christian V's Danske Lov 1878, s. 407.
142. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt 1975, s. 2355.
143. Kjær & Grinder-Hansen 1989, s. 22.

LITTERATUR

- Bloch, Gorm 1980: Fynske kirkelader. *Fyens stiftsbog*, s. 89-108.
- Christensen, Jacob Tue & Kaare Lund Rasmussen 1999: Skårup kirkelade. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum*, s. 33-41.
- Christoffersen, Arne 1983: Hesselager store og lille hospital. I: *Træk af Hesselager sogns historie. Udgivet i anledning af sognets 800 års jubilæum 20. november 1983*. Hesselager, s. 91-105.
- Dahlerup, Troels 1974: Tiende (Danmark). *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, bd. 18. København m.fl., spalte 291-295.
- Danmarks Kirker. København 1934-.
- Danske kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's danske Lov, 1536-1683 I-III 1883-1889. Holger Fr. Rørdam (red.). København.
- De danske kirker 1966-1973. Erik Horskjær (red.). København.
- Fonnesbech-Wulff, Benedicte 2001: Tiende. *Den store danske encyclopædi*, bd. 19. København, s. 97.
- Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov I 1891, V.A. Secher (red.). København.
- Fredede bygninger 1999. Listed buildings in Denmark 1999. B. K. Jensen, C. Jørgensen & C. Jørgensen (red.). København.
- Hylleberg Eriksen, Orla 1995: *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Øster Egesborg kirkelade, Præstø Amt*. København.
- Iørgensen, Chr. 1934: Det underjordiske Aalborg, *Fra Himmerland og Kjær Herred*, s. 263-315.
- Jørgensen, Aage 1953: *Danske landsbykirker*. København.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-, i *Uddrag udgivne af Rigsarkivet 1885-*. København.
- Kirk, Malcolm 1994: *The Barn. Silent Spaces*. London.
- Kjær, Ulla & Poul Grinder-Hansen 1988: *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*. København.
- Kjær, Ulla & Poul Grinder-Hansen 1989: *Kirkerne i Danmark II. Den protestantiske tid efter 1536*. København.
- Koch, Hal 1969: *Danmarks historie*. Bd. 3. Kongemagt og Kirke 1060-1241, John Danstrup & Hal Koch (red.). København.
- Kong Christian V's Danske Lov 1878. V.A. Secher (red.). København.
- Kong Frederik den Førstes Registranter 1879, Kr. Erslev & W. Møllerup (red.). København.
- Krongaard Kristensen, Hans 1987: *Middelalderbyen Viborg*. København.
- Kruse, Hans 2001: Skatten på kirkens loft. *Brudstykker fra Blicheregnen. Årsskrift for Blicheregnens Museumsforening*, s. 7-15.
- Lauring, Palle 1997: *Danmarkshistoriens her skete det*. København.
- Mackeprang, M. 1940: Fynske Landsbykirker omkring 1600. I: *Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr.Phil. Aage Friis paa Halvfjerdsdaarsdagen 16. august 1940*. København, s. 83-95.
- Mackeprang, M 1912: Kirkelader. *Architekten* nr. 36 & 37, s. 397-403 & 405-410.
- Madsen, Jacob 1995: *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*. Jens Rasmussen & Anne Riising (red.). Odense.
- Møller, V. 1947: Fra Karrebæk Sogn. *Aarbog for historisk Samfund for Sorø Amt*, bd. 33 & 34, s. 82-109.
- Nye danske Magazin 1745-1836. København.
- Petersen, Erling 1967: Danskerne i Venslev. En gammel slægt fra Flakkebjerg herred. *Aarbog for historisk Samfund for Sorø Amt*, bd. 54, s. 101- 117.
- Porsmose Christensen, Erland 1977: Undersøgelser omkring Flemløse bys ældste historie. *Vestfynsk hjemstavn*, s. 167-174.
- Rasmussen, R.P. 1925-1926: Fra Brønshøj Kirke og Præstegaard. *Historiske Meddelelser om*

- København*. Axel Linvald (red.), 2. rk., bd. 2, København, s. 525-550.
- Resen, Peder Hansen 1990: *Atlas Danicus, Møn: facsimile af håndskriftet Uldall 186 fol. III pag. 2-121, med oversættelser og kommentarer på dansk og tysk*. Henrik Hertig (red.). Odense.
- Robinson, David E. 2001: Korn, ukrudt og andet godt fra kirkeloftet i Thorning. *Brudstykker fra Blicheregnen. Årsskrift for Blicheregnens Museumsforening*, s. 15-16.
- Skov, Erik 1963: Kirkelade (Danmark). *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, bd. 8, København m.fl., spalte 402-404.
- Søndergaard, Steffen M. 1979: Mesinge kirkelade. *Arkitekten* nr. 7, s. 134-137.
- Trap, J.P. 1958-72: *Danmark*, 5. udg. Niels Nielsen, Peter Skautrup m.fl. (red.). København.

Upublicerede kilder:

- Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet, København:
- Mackeprang, M.: *Mogenstrup Kirkelade*, 1911.
- Mackeprang, M.: *Vigersted Kirkelade*, 1909.
- Smidt, C.M.: *Kirkerup Hospital*, 1913.
- Smidt, C.M.: *Kousted Kirke*, 1915.
- Smidt, C.M.: *Mogenstrup Kirke*, 1916.
- Smidt, C.M.: *Ørsløv Kirke*, 1917.

Odense Bys Museer:

- OBM 1101: Madsen, Claus & Torben Grøngaard Jeppesen: *Flemløse Kirke*, 1980.
- OBM 8229: *Hjallese Kirke*, 1982. Udgravet af Alex Hansen. Udgravningsrapport sammenskrevet af Jacob Tue Christensen 2001.
- OBM 8294: *Skovby Kirke*, 1965. Udgravet af M. Oxenvad. Udgravningsrapport sammenskrevet af Jacob Tue Christensen 2002.

Internetsider:

- Medieval Illuminated Manuscripts. Koninklijke Bibliotheek. Den Haag.<http://www.kb.nl/kb/manuscripts/>. Siden er senest besøgt 16. juni 2002.

Medieval Church Barns in Denmark

The subject of this article is medieval church barns within the area of present-day Denmark. A church barn (or tithe barn) is a building erected near a parish church and used for storing the crops that local peasants paid as tithes or taxes to the church. Constructed as functional buildings for the church, these barns have both a clerical and a secular context.

In 1912 M. Mackeprang gave an account of relevant written sources and made a provisional list of barns preserved at that time. In this work the list has been revised to describe the present day situation and it is established that there are 31 church barns preserved today. There are a few additional buildings of which the original function is uncertain that could be added to this list (fig. 1).

Since Mackeprang's article no total account of Danish church barns has been compiled, and relevant information therefore had to be sought from various sources. The most important written sources for medieval and post-medieval times are the letters from the Chancellery (*Kancelliets brevøger*) and church laws from the early Protestant period. Although these documents are not medieval, in this article they are used to give a probable picture of the condition of the medieval church barns.

Another important source is the notebook that the Funen bishop Jacob Madsen made during his visitation of every parish in his diocese in the late 16th century. The bishop often mentions the condition of church barns and sometime adds some more information. His work is very reliable and gives an idea of the status of the Funen church barns approximately 50 years after the Reformation.

All of the preserved barns are situated in the churchyard of the church to which they belong. Some are built at the periphery of the churchyard so that one of the walls forms part of the churchyard wall. Some church barns

are free-standing within the churchyard (fig. 2), while a few are built as an extension of the actual church. This is the case of the preserved church barn in Voldum (fig. 3) and also of the now lost barn in Brønshøj. Jacob Madsen's notes tell us that if the church was situated far from the village the church barn could be placed centrally in the village instead.

All of the preserved church barns are made of stone. On Zealand they are mainly built of bricks but on the southern part of the island local limestone is also used to a great extent. (fig. 11). On Funen barns are built with both bricks and granite boulders (fig. 4). The few preserved barns in Jutland have plinths of granite boulders while the walls are built of brick. The fact that church barns are brick-built is surprising because secular barns in medieval Denmark were always wooden constructions. Perhaps many of the lost church barns were timbered or half-timbered buildings. This was certainly the case of some of the Funen barns which Jacob Madsen described. This can also be deduced from a document from the year 1573 in which a special licence was given to tear down all church barns in the Århus diocese that were not brick-built. This suggests that the remaining brick-built church barns may not be representative of the majority of the medieval barns.

Judging from the remaining barns and reliable measurements from ruined barns the dimensions of these buildings are typically 14-16 m x 7-9 m. The biggest barn is that in Tranebjerg on the island of Samsø (21.5 m x 9 m) while the barn in Mogenstrup, no longer in existence, was only 8.5 m by 4.23 m. Thus the dimensions of the medieval barns seem to have varied greatly. Some of the existing barns have been reduced (Melby, fig. 10) or expanded (Mesinge, fig. 5) in size.

It is difficult to determine what was used

for roofing the medieval barns. It is unlikely, however, that a barn with a stepped gable would also have a thatched roof, since such a roof would not fit tight against the gable but would have to overlap the top of it.

The decorated gables of some of the barns are described in detail because these decorations can be used to date the barns (figs. 10-12). Caution has to be exercised, however, since these gables have often been restored freely, as for example in Strø (figs. 6 & 7). The church barn in Skårup has also been restored, but the reconstructed form of the gables is based on traces in the brickwork (figs. 8 & 9). In general the decorated gables of church barns seem to adopt local types of decoration that are also used in the churches. An example is the lost church barn in Ejby (fig. 20).

It is not known whether church barns have existed in Denmark since the tithe regulations were introduced in the 12th century or if they are solely a late medieval phenomenon. Palle Lauring argues that Finderup Barn, in which King Erik Klipping was killed in 1289, was the village church barn. If this is true this would be the earliest mention of a Danish church barn. In Hjallesø, Funen, remains of foundations have been interpreted as a church barn. This building is dated by two coins from the reign of Christoffer II (1320-1326). If this is correct it would be the oldest archaeologically dated church barn in Denmark. All of the preserved church barns are much later. These buildings date from 1450-1550, to judge from the decorated gables. The barn in Øster Egesborg is the only one to have been dendrochronologically dated. The trees used for its rafters were felled in approximately 1485-90. Even though church barns generally seem to be a medieval phenomenon it is apparent from written sources that church barns were also built in the second half of the 16th century and even as late as the beginning of the 17th century. However, in the attempt to make an account of the distribution of church barns in medieval Denmark it is often impossible to differentiate between barns built before 1536 and those built after. All references to church barns that could be found were

therefore included for the purposes of the map (fig. 13). The main source of information about lost church barns on Zealand is *Danmarks kirker*, a series of descriptions of the Danish churches which now covers all of Zealand. Jacob Madsen is the main source for Funen, while information about church barns in Jutland is much more scarce and diffusely spread. The map of Jutland may not at the moment, therefore, give as true a picture of the medieval situation as the maps of Zealand and Funen. It is often claimed that church barns were a phenomenon concentrated in the eastern parts of Denmark (Zealand, Funen and Eastern Jutland) and generally this work supports this assumption. However, there have been church barns even in the northwest part of Jutland. On the other hand only one church barn is mentioned in the sources for the southern part of Jutland. In a church law from 1537 it is said that in every parish peasants should bring their crops to the church barns, but as the above shows there might not have been a church barn in every parish throughout the country. Possible explanations for the relatively few church barns in Jutland will be given later.

Church barns also existed in the boroughs (fig. 15). The function of these buildings was to house the crops that came from the town's fields, which were cultivated by the citizens. Furthermore the churches in the boroughs could function as parish churches for peasants in nearby villages.

In theory tithe should be paid on all agricultural products, but in Denmark the *crop tithe* was by far the most important. In other European countries the tithe was divided into four portions: the vicar's tithe, the bishop's tithe, the tithe to keep the church well-maintained and equipped (the so-called *fabrica*), and finally one fourth of the tithe was given to the poor. In Denmark the tithe was only divided into three portions – leaving nothing to the poor. Even inside the Danish kingdom the practice of tithe varied greatly. A bishop's tithe was introduced on Zealand, in Scania and in Slesvig in the late 12th century, but in the rest of Jutland and on Funen the bishop was paid a fixed amount of money (the "bishop's gift")

that would often be much less than a third of the tithe. The dislike of the bishop's tithe could among other things stem from the fact that this tithe should in theory be transported to the bishop's town, which could be very far from the village. When the bishop's tithe was introduced by law on Zealand it is said in the letter of the law that the tithe should only be brought to a place within the parish – probably to ease the acceptance of this new tax. Only in 1443 was the bishop's tithe introduced in Jutland and on Funen, and it was much disliked.

Which of the three parts of the tithe was stored in the church barns? In King Christian III's church law from 1536 it is mentioned that the tithe should be brought to the church barn and then divided in three. On the other hand it is reasonable to assume that the vicar's third of the tithe was brought directly to the vicarage, which was situated within the parish. One source indirectly points at this fact. In 1536 it is said that the peasants should be given two barrels of beer on the day they bring the tithe – and it is then added that this beer should not be consumed *at the vicarage*, as had often happened before. Maybe this is the reason a late 16th century barn beside the vicarage of Nimtofte in Eastern Jutland is called the church barn.

So, did the church barns house the bishop's tithe, the *fabrica* or both? As a result of the Reformation in 1536 the church's property was confiscated by the king. The king now became head of the church and the bishop's tithe was now called the king's tithe. Apparently in the first years after the Reformation this change was only in name and therefore the practices concerning the king's tithe in the early Protestant period probably reflect how the bishop's tithe was handled in the late medieval period. In 1546 it is said in a letter from the Chancellery that the vicar and the churchwarden were responsible for hiring two men to thresh the tithe and then divide it into two parts: the *fabrica* and the king's tithe (fig. 17). In a letter from 1542 it is said that the Scanian peasants were to bring one third of the tithe (the king's tithe) to the church barn.

In the Middle Ages the churchwardens were responsible for the *fabrica* and probably

also for the church barns. The church barn in Vedtofte, Funen, was built by the churchwardens in 1554 using the *fabrica*. Jacob Madsen suggested in 1589 that the church barn in Turup, Funen, could be used as a house for the vicar, but the churchwarden had the final word, which was no. It is thus plausible that the *fabrica* was stored in the church barns, but of course this crop might also have been brought to the farm of one of the churchwardens who lived in the parish.

It is most likely that the bishop's tithe was stored in the church barn until it could be picked up by the bishop's men. Some twenty years after the Reformation new rules were introduced that the peasants were to bring the king's tithe (formerly the bishop's tithe) to the respective castles and not just to the churchyard as previously. In 1577 a general law for Zealand was made that the peasants should bring the tithe in sheaves to whoever owned it. It was no longer enough to bring it to the churchyard.

The conclusion is that the vicar's tithe was probably brought to the vicarage, the *fabrica* could be stored in the church barn or at the churchwarden's house and the bishop's tithe was most likely always stored in the church barn.

A few of the largest church barns may have been drive-through buildings, meaning that wagons entered through a gate in one end of the building, the sheaves were unloaded inside the building, and the wagon left via a gate at the opposite end of the building. The church barn in Kalundborg (fig. 18) and possibly also that in Tranebjerg had this function. In the smaller barns the sheaves were simply carried into the barn (fig. 16) or passed in through a hole in the wall. The interiors of the barns have been radically changed everywhere but some have been archaeologically examined. The church barn in Flemløse had been divided into three rooms, one of which seems to have had a cellar. The finding of charcoal in Skårup church barn suggests that the building was also used for purposes other than storage. In Skårup there were also remains of a hard clay floor that would have been ideal for threshing.

Since we know nothing about church barns until the last century of the Middle Ages it has been claimed that originally the church lofts were used to store the crops. When vaults were introduced in many parish churches in late medieval times, leaving no storage room in the lofts, it became necessary to build church barns. This could explain the few church barns in Jutland since many churches in that part of the country never had vaults built on. From post-medieval times we know that in several churches in Southern and Northern Jutland the lofts were used for storing crops. In Egen church a winch used for this purpose still exists and one can suppose that this also reflects the medieval practice (fig. 19).

However, this poses the question of where the threshing would then have taken place, because it seems that the tithe was normally handed over in sheaves and not in the form of grain. Furthermore there does not seem to be a clear connection between vaults and church barns. All of the vault-less churches mentioned by Jacob Madsen also had church barns. Probably the church barns must be considered as part of the massive construction works that were undertaken in connection with the Danish churches in the last 150 years of the Middle Ages. Vaults, towers, porches, etc. were built. This building activity was most intensive in the eastern part of the country, while the western part of Jutland tended to follow at a much slower pace, and in the year 1536 the Reformation put an abrupt end to it all. Another reason for the lack of church

barns in many parts of Jutland could be that they were wooden constructions. Most of the church barns we know about are mentioned in the sources when they are torn down and the bricks or boulders sold. Wooden constructions are less valuable in this sense and might be underrepresented in the written sources for this reason.

Immediately after the Reformation the use of the church barns probably did not change dramatically. But in the late 16th century more church barns fell out of use. This was encouraged by law in 1643. As more and more churches became private property the landlord owned both church buildings and tithe. For the church owner it was more convenient to have the tithe brought directly to his own barn and as the church barns lost their original function the materials of which they were built could be used for restoring the churches – another matter for which the church owner was responsible. Many church barns were lost on this account in the 1660s.

The few church barns that remain today survived because they were used for a new purpose soon after the Reformation. In the boroughs they were often used as schools (fig. 14) and in the country parishes they could be converted into workhouses for poor people (fig. 21).

The church barns have not drawn as much attention to themselves as an object of research as have the medieval churches, but they are a unique group of medieval buildings and together with the churches they form a unity that dates back almost 500 years.

Mikael Manøe Bjerregaard
Afdeling for Middelalderarkæologi
Aarhus Universitet
Moesgård